

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 3, No.55, Autumn 2022

Received: 01/02/2022

Accepted: 04/04/2022

Schools and Newspapers in Zanjan in the Constitutional Era: Challenges and Obstacles

Abbas Ghadimi Gheydari*

Associate Professor, Department History, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran
ghadimi.history@gmail.com

Hasan Rostami

PhD Candidate of Iran later Islam, Department History, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran
rostami.h1210@gmail.com

Abstract

In the Qajar era, manifestations of the new civilization were first established in the centers of modernity such as Tehran and Tabriz. Despite numerous obstacles, it gradually reached other provinces. From institutions and new manifestations, we can name the school and the newspaper that had a great impact on the social and intellectual transformation of the society. In the city of Zanjan, the manifestations of civilization were created with delay despite the fact that this city is located between the two important centers of Tehran and Tabriz. It was due to the social, political, and cultural creation of Zanjan. However, gradually new institutions impress their influence on Zanjan society among some classes and groups. This issue has not yet been the subject of an independent study and its vacancy is felt in studies on the process of establishing the manifestations of a new civilization in different provinces. In this regard, the present study seeks to examine the establishment of schools with newspapers and newspaper reading and those who try this path by explaining the obstacles, difficulties, effects, and results. According to the research claim, due to the relatively free conditions of the Mozaffari era and the cooperation of the executive elements of the government with the reformists, new manifestations were established in Zanjan and were accompanied by some successes. But the competition of the scholars in

*Corresponding author

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

<http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2022.132519.2319>

[20.1001.1.20086253.1401.14.3.1.1](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.132519.2319)

form of opposing groups that affected different strata created serious obstacles for new institutions and those interested in new manifestations. This study deals with the issue using a descriptive-explanatory method, relying on original sources, newspapers, and archival and family documents.

Introduction

During the long wars with Tsarist Russia, the need to acquire new knowledge of the west led to the emergence of the idea of reform and the entry of civilized institutions into Iran. The influence of civilization institutions began in the important state of Azerbaijan and reached Tehran during the Nasser era through a historical process and caused a change in the thinking and discourse of the elites on various issues of the society.

Although the Khamseh area of Zanjan as its center was located in the middle of the cities of modernity, the achievements of European civilization reached this city much later than other places. In the Mozaffari era, it enjoyed some civilized institutions. During this period, with the efforts of government agents and the cooperation of people such as Ali Asghar Mushir al-Mamalek, Sheikh Ibrahim Zanjani, and other interested people, schools and newspapers became popular. In this direction, despite these efforts, there were objections from some classes and social groups and the issue of education and the spread of the newspaper as two important factors in the awakening and awareness of different classes faced serious obstacles. However, the study of these new manifestations and institutions has been carried out in historical investigations and studies of focal cities such as Tehran, Tabriz, and other important places. However, a careful study of the current modernity and the causes and factors of constitutional events in different parts of the country requires a historical study of how smaller cities and areas deal with these new institutions. The main issue of this research is to investigate the establishment of institutions and manifestations of civilization in the Qajar era in Zanjan and also the obstacles and difficulties against them. The two main questions of the research are: in what context and how were the manifestations of civilization institutions established in Zanjan in this era? And what were the results of the challenges and obstacles?

The study has not been independently researched based on documents archival and newly found documents. Following this issue, if we want to mention the research background in this subject, we should mention some books and articles such as "Study of political and social changes in Zanjan from the Constitutional Revolution to the end of the First World War" by Hossein Khamsei which, without referring to archival and family documents and original sources such as newspapers, the author has paid attention to the constitutional events of Zanjan by repeating the contents of public sources. This mere repetition does not offer new content to readers.

The local quarterly magazine has published articles on the constitutional events in Zanjan, including "A Look at the Situation in Zanjan in the Constitutional Revolution" by Ramin Soltani, "A Look at the Life and Political Thought of Mulla Qurban Ali" by Yousef Khanmohammadi, "Parts of the Constitutional Revolution and Adventures from Zanjan that day" by Zabihullah Shahmohammadi, "An investigation into the events in Zanjan in the constitutional movement" by Tavakol Jafari, and "Mirza Abdullah Mojahed and the story of the Zanjan Constitutional Revolution" by Bahman Khatibi which have been published in issues 5, 12, 13, 14, 17, 18, and 43 of the mentioned quarterly, respectively. "An Overview on the History of the First Public High School for Boys in Zanjan (Pahlavi High School)" was also published by Farajullah Davoodi and Abdulaziz Ghaemi. While briefly referring to schools such as Kamalieh and Homayouni in the Qajar era, they have discussed the establishment of the first public high school in Zanjan during the first Pahlavi period. Therefore, the subject of these articles is mainly political events and sometimes a brief reference to manifestations of the new civilization based on public content, and often doesn't contain new findings and points. This study for the first time has investigated the issue by examining the original sources, newspapers of the Qajar era, and new archival and family documents.

Materials and Methods

In this study, by examining the original sources such as books and manuscripts, newspapers of the Qajar era, and new archival and family documents of this period, the authors try to study the issue of the establishment of schools and newspapers in Zanjan using a descriptive-explanatory method.

Discussion of Results and Conclusions

The scholars, the most important group in the Zanjan society of the Qajar era, became a serious obstacle against the arrival of the manifestations of the new era with the advent of some prominent elements. Although in the period of Naseraddin Shah Qajar, some manifestations of the new era were opposed to Zanjan, conditions were provided for implementing new ideas in the period of Mozaffari, due to the relative freedom of the society and the interaction of rulers such as Vazirhomayoun with cultural enthusiasts. Prior to Vazirhomayoun's arrival in Zanjan, the city activists in the field of culture were trying to establish new institutions such as the school. For this purpose, the Kamalieh School was established.

In order to further realize and continue this idea, Vazirhomayoun took an important step in creating a strong base for the implementation of his policies by using the competition of influential scholars and being close to a rival faction (Mirza Abolmakarem Mousavi). The continuous cooperation of various groups and activists in the field of culture with the era newspaper, the effort to revive the new educational system and the learning of students, and the use of newspapers as a powerful information tool to explain Zanjan constitutional events to power centers soon led to success in academic exams. Zanjani's interest and awareness were in taking advantage of the manifestations and new civilization institutions. These short-term results reached full stability and longevity when influential elements and political groups in Zanjan society abandoned the fragmentation, insights, and conflicting activities in the context of constitutionalism.

What is clear is that the great scholars who opposed the constitution such as Mullah Qurbanali did not oppose the school and the newspaper. But due to austerity and being confined at home, they were far from the developments of the new era and unaware of the evolving society of the late Qajar era. However, the desire of the trans-regional activists and forces was to focus on the fundamental changes in Zanjan by establishing schools and newspapers. But group and political considerations have damaged the results of these efforts. In the years after the constitutions, Seyyed Mohammad Mousavi, a pro-constitutional cleric, after reaching the religious leadership of the city, ignored the demands of the lower class and complained to the press and Mirza Aliasghar Mushir al-Mamalek during the constitutional years. He selected a party in response to the events in Zanjan. It should be noted that Mirza Mahmoud, one of the distinguished students of Zanjan schools, in spite of learning religious sciences in the guise of a clergyman as a source of imitation in the Pahlavi period, paid attention to religious sciences. Thus, although the efforts of the custodians of the institutions of civilization were successful in the short term, the long-term results showed the failure of these reforms in Zanjan. This failure showed that despite the efforts of cultural activists and reformist agents, the traditional insight among the various classes and groups in Zanjan has been a great and serious obstacle to the institutions of the new age.

Keywords:

Zanjan, School, Newspaper, Constitution, Scholars.

References

Books

1. Bayat, K., & Kouhestani Nejad, M. (1993). *Asnad Matbouat (1320-1286)*. Tehran: National Documentation Organization.
2. Brown, E. (2007). *Tarikh matbouat Adabiyat Iran dar doreye mashroutiat*. Tehran: Elm Publication.
3. Brown, E. (2018). *Enghelab mashroutiat Iran*. Tehran: Kavir Publication.
4. Dolatabadi, Y. (2008). *Hayat Yahya*. Mojtaba Borzabadi (Ed.). Tehran: Ferdows. Publication.
5. Ehtesham al-Saltaneh, M. (2013). *Khaterat Ehtesham-olSaltaneh*. Mohammadmehdi Mousavi (Ed.). Tehran: Zavar Publication.
6. Etemad al-Saltaneh, M. B. (1998). *Iran Newspaper*. Tehran: National Library.
7. Qajardavaloo, A. (1988). *Khaterat va Asnad Zahir-Aldawleh*. Iraj Afshar (Ed.). Volume I. Tehran: Zarrin Publication
8. Ghasemi Aandrood, P., & Khatibi, B. (Eds.). (2017). *Pazhouheshi bar Aghdnamehaye zanjan dar doreye Qajar*. Zanjan: Nikan Ketab Publication.
9. Haj Sayyah. (1965). *khaterate Haj Sayyah*. Hamid Sayyah & Seifollah Golkar (Eds.). Tehran: Ibn Sina Publication.

10. Hajivazir, A. A. (2010). *Daftar Tarikh*. Iraj Afshar (Ed.). Tehran: Bonyade Moghoufate Afshar Publication.
11. Heydarinia, S. (Ed.) (2005). *Sobh-Sadeq "Yumieh" Newspaper*. Tehran: University of Tehran Press.
12. Homayounfarrokhi, R. (1944). *Khoein Khoonin*. Tehran: Dad-Amirieh.
13. Kasravi, A. (2007). *Tarikh Hejdah Saleye Azarbaijan*. Tehran: Farno Publication.
14. Kianfar, J. (Ed.) (2001). *Iran-Soltani and Iran Newspaper*. Tehran: National Library Publication.
15. Malekzadeh, M. (1994). *Tarikh Enghelab Mashrooatiat Iran*. Tehran: Elmi Publication.
16. Malekolmovarrekhin, A. H. (2007). *Meratol vaqaye Mozaffari*. Abdolhossein Navaei (Ed.). Volumes I & II. Tehran: Mirase Maktoob Publication.
17. Mousavi, E. (1973). *Tarikh ulama va daneshmandan zanjan*. Tehran: Mostafavi Publication.
18. Navae, A. H. (1998). *Tarbiat Newspaper*. Volume II, No 212-353. Tehran: National Library.
19. Oben, E. (1983). *Iran Emrooz*. Tehran: Zavar.
20. Rahmani, E. (Ed.) (2004). *Hablolmatin Kalkate Newspaper*. Volume VIII, Year 11 & Volume IX, Year 12 and Volume X, Year 13. Tehran: National Documentation Organization.
21. Rahmani, E. (Ed.) (2005a). *ChehrehNama Newspaper*. Volume III, Year 1-3. Tehran: National Documentation Organization.
22. Rahmani, E. (Ed.) (2005b). *Hekmat Newspaper*, Volume III, Year 16-19. Tehran: National Documentation Organization.
23. Rahmani, E. (Ed.) (2005c). *Soraya Newspaper*. Volume III, Year 5-7. Tehran: National Documentation Organization.
24. Rahmani, E. (Ed.) (2006). *Adab newspaper*. Volume II. Tehran: National Documentation Organization.
25. Rahmani, E. (Ed.) (2007). *Sobh-Sadeq "Yumieh" Newspaper*. Tehran: National Documentation Organization.
26. Rouhani, M. R. (1968). *Farhangname Zanjan*. Zanjan: Parcham Publication.
27. Salehi, N., & Gholbon, M. (Eds.) (2004). *Hablolmatin Tehran "Yomiye" Newspaper*. Volume I, Year 1, No 1-157. Tehran: University of Tehran Press.
28. Salehi, N., Gholbon, M. (Eds.) (2005). *Hablolmatin Tehran "Yomiye" Newspaper*. Volume III, Year 2. Tehran: University of Tehran.
29. Salver, G. (1995). *Rooznamey khaterat Ein-ALSaltaneh*. Massoud Salver & Iraj Afshar (Eds.) Tehran: Asatir Publication.
30. Shakoory, A. (1992). *Khatte sevvom dar Enghelab Mashrooatiat*. Zanjan: Islamic Culture and Guidance Office.
31. Zanjani, E. (1900). *Teryaq-Alsomoum*, Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly.
32. Zanjani, E. (2014). *Khaterat Sheikh Ebrahim Zanjani*. Gholamhosein Mirzasaleh (Ed.). Tehran: Amir Kabir Publication.
33. Zahir-Aldawleh, A. (1992). *Safarname Zahir-Aldawleh*. Mohammad Esmaeil Rezvani (Ed.). Tehran: Mostofi Publication.

Documents

34. Documents of Zanjan History and Culture Association. (2020). Zanjan: Office of Zanjan History and Culture Association.
35. Hosseini Family Documents. (2020). Zanjan: Office of Ayatollah Hosseini Zanjani.
36. Mousavi Family Documents. (2020). Mashhad: Seyyed Hossein Mousavi.
37. National Documentation Organization (n.d). *Neza bar sare roostahaye atrafe khamse*. Document Number 298/002153.

Interview

38. Office of Zanjan History and Culture Association (2019). *Interview with Mohsen Mirzaei*. Zanjan.

Publication

39. Behzadi, M. R. (2010). Zanjan Asre Qajar; Pazhooheshi dar Asnad Mirza Abolmakarem Mousavi Zanjani. *Quarterly Journal of Contemporary History*, 53-54, 277-356.
40. Iran Newspaper. (1817). *Akhbare Velayat*. Year 1, Number 39. Friday, 15 September.
41. Iran No Newspaper. (1909). *Telegrafat Dakhele*. Year 1, Number 82, Monday, 5 December.
42. Motarjem Homayoun, A. M. (1956). Khaterate yek Moallem. *Readings Journal*, 16, 137, 34-35.
43. Motarjem Homayoun, A. M. (1967). *Fatvaye Akhoond Mullah Qorbanali darbareye Nakhostin Gramafon va madreseye jadid*, *Readings Journal*, 28(36), 21-22.
44. . *Parvin Khamseh newspaper*. (1931). year 1, number 1, Monday, 8 March, p 1.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره سوم (پیاپی ۵۵)، پاییز ۱۴۰۱، ص ۲۴ - ۱
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱۱/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱/۱۵

مقاله پژوهشی

مدرسه و روزنامه در زنجان عصر مشروطه؛ چالش‌ها و موانع

عباس قدیمی قیداری*، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران
ghadimi.history@gmail.com
حسن رستمی، دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران
rostami.h1210@gmail.com

چکیده

در دوره قاجار مظاهر تمدنی جدید، نخست در کانون‌های نوگرایی چون تهران و تبریز تأسیس شد و سپس به تدریج با وجود موانع متعدد به ولایات دیگر راه یافت. از میان نهادها و مظاهر جدید از مدرسه و روزنامه نام برده می‌شود که در تحول اجتماعی و فکری جامعه تأثیر بسزایی داشتند. در شهر زنجان، با وجود قرارگرفتن این شهر در سر راه دو کانون مهم تهران و تبریز، مظاهر تمدنی با تأخیر شکل گرفت که این موضوع معلول ساخت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زنجان بود. با این حال نهادهای جدید به تدریج، تأثیرشان را در جامعه زنجان در میان برخی طبقات و گروه‌ها بر جای گذاشتند. این مسئله تاکنون موضوع یک پژوهش مستقل واقع نشده است و جای خالی آن در مطالعات مربوط به چگونگی و روند استقرار مظاهر تمدنی جدید در ولایات مختلف احساس می‌شود. پژوهش حاضر درصدد است تا چگونگی استقرار مدرسه و روند آشنایی جامعه زنجان با روزنامه و روزنامه‌خوانی و کوشندگان این مسیر را با تبیین موانع و دشواری‌ها، آثار و نتایج بررسی کند. براساس مدعای پژوهش، با توجه به فضای نسبتاً آزاد عصر مظفری و همکاری عناصر اجرایی دولت و تجددخواهان، مظاهر جدید در زنجان تأسیس و با موفقیت‌هایی همراه شد؛ اما رقابت‌های علما در قالب گروه‌های مخالف یکدیگر که بر افشار مختلف تأثیر داشتند، موانع جدی‌ای را در مقابل مؤسسات جدید و علاقه‌مندان مظاهر جدید ایجاد کرد. این مقاله با اتکا بر منابع اصیل، روزنامه‌ها و اسناد آرشیوی و خاندانی به روش توصیفی - تبیینی مسئله را بررسی کرده است.

واژه‌های کلیدی: زنجان، مدرسه، روزنامه، مشروطه، علما.

* نویسنده مسئول

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

 <http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2022.132519.2319>

 [20.1001.1.20086253.1400.13.3.2.5](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.132519.2319)

مقدمه

در جریان جنگ‌های طولانی مدت با روسیه تزاری، نیاز به کسب فراگیری دانش‌های نوین مغرب‌زمین، موجب ظهور اندیشه اصلاحات و ورود مؤسسات تمدنی به ایران شد. تأثیر نهادهای تمدنی از ایالت مهم آذربایجان آغاز شد و طی یک فرآیند تاریخی به تهران عصر ناصری رسید و موجب تغییر در اندیشه و گفتمان نخبگان نسبت به مسائل مختلف اجتماع شد.

ولایت خمسه با مرکزیت زنجان، اگرچه در میانه شهرهای کانون تجددخواهی قرار داشت، دستاوردهای تمدنی اروپاییان بسیار دیرتر از دیگر نقاط به این شهر رسید و در دوره مظفری از برخی مؤسسات تمدنی برخوردار شد. در این دوره با تلاش‌های کارگزاران حکومتی و همکاری کسانی چون علی اصغر مشیرالممالک، شیخ ابراهیم زنجان‌ی و دیگر علاقه‌مندان، مدرسه و روزنامه رواج یافت. با وجود این تلاش‌ها در این مسیر، مخالفت‌هایی از سوی برخی طبقات و گروه‌های اجتماعی شد و امر آموزش و رواج روزنامه به عنوان دو عامل مهم در بیداری و آگاهی طبقات مختلف را با موانعی جدی مواجهه کرد. اگرچه بررسی این مظاهر و مؤسسات جدید در پژوهش‌ها و تحقیقات تاریخی شهرهای کانونی چون تهران، تبریز و دیگر نقاط مهم انجام یافته است، مطالعه دقیق جریان تجدد و علل و عوامل حوادث مشروطه در نقاط مختلف، نیاز به بررسی تاریخی چگونگی رویارویی شهرها و ولایات کوچک‌تر را با این مؤسسات جدید می‌طلبد. مسئله اصلی این پژوهش، استقرار مؤسسات و مظاهر تمدنی در زنجان عصر قاجار، موانع و دشواری‌های پیش روی آن است. سؤال اصلی پژوهش این است که مظاهر و مؤسسات تمدنی در چه زمینه‌ای و چگونه

در زنجان این دوره تأسیس شد و نتایج، چالش‌ها و موانع آن چه بود.

موضوع این مقاله تاکنون مورد پژوهش مستقل، مبتنی بر اسناد، مدارک آرشیوی و نویافته قرار نگرفته است. در همین راستا اگر بخواهیم پیشینه تحقیقی را در این موضوع ذکر کنیم، باید از برخی کتاب‌ها و مقالاتی چون «بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی شهر زنجان از انقلاب مشروطه تا پایان جنگ جهانی اول» نوشته حسین خمسه‌ای اشاره کنیم که نویسنده بدون مراجعه به اسناد آرشیوی و خاندانی و منابع اصلی چون روزنامه‌ها، با تکرار مطالب عمومی، به حوادث مشروطه زنجان توجه کرده است که مطلب جدیدی را به خوانندگان ارائه نمی‌دهد. در مجله محلی فصلنامه فرهنگ زنجان، مقالاتی درباره حوادث مشروطه زنجان منتشر شده است که عبارتند از: «نگاهی به اوضاع زنجان در انقلاب مشروطه» نوشته رامین سلطانی، «سیری در زندگی و اندیشه سیاسی ملاقربانعلی» نوشته یوسف خان محمدی، «گوشه‌هایی از انقلاب مشروطیت و ماجراهایی از زنجان آن روز» نوشته ذبیح‌الله شاه‌محمدی، «جستاری در اتفاقات زنجان در نهضت مشروطه» نوشته توکل جعفری و «میرزا عبدالله مجاهد و ماجرای انقلاب مشروطیت زنجان» نوشته بهمن خطیبی که به ترتیب در شماره‌های ۵، ۱۲، ۱۳-۱۴، ۱۷-۱۸ و ۴۳ فصلنامه مذکور منتشر شده‌اند. در این فصلنامه مقاله‌ای با عنوان «گذری بر تاریخچه اولین دبیرستان دولتی پسرانه زنجان (دبیرستان پهلوی)» وجود دارد که فرج‌الله داودی و عبدالعزیز قائمی آن را به چاپ رسانده‌اند و در آن ضمن اشاره گذرا به مدارسی چون کمالیه و همایونی در دوره قاجار، جریان تأسیس اولین دبیرستان دولتی در زنجان دوره پهلوی اول نیز بررسی شده است؛ بنابراین موضوع این مقالات

عمدتاً رویدادهای سیاسی و گاه اشاره‌ای کوتاه به مظاهر تمدنی جدید براساس مطالب عمومی است و غالباً حاوی یافته‌ها و نکات جدیدی نیست. این مقاله برای نخستین بار با بررسی منابع اصیل، روزنامه‌های دوره قاجار و اسناد نویافته آرشویی و خاندانی، موضوع را به روش توصیفی-تبیینی به بررسی و تحلیل گذاشته است.

۱- وضعیت فرهنگی جامعه زنجان در آستانه ورود مظاهر عصر جدید

در جامعه دوره قاجار، نزدیکی به کانون‌های تهران و تبریز عامل مهم در سرآغاز تحولات فرهنگی نقاط پیرامون بود؛ اما زنجان که یکی از شهرهای نزدیک بود تا دوره مظفری از مواهب تغییرات برخوردار نشد. در این دوره بینش سنتی نسبت به ازدواج‌های درون‌گروهی، جلوه‌ای از قشربندی طبقاتی به شمار می‌آمد که در نتیجه ثروت، علم و مناصب حکومتی به گروه‌های متنفذ تعلق می‌یافت و عموم جامعه از رشد و پیشرفت بازداشته می‌شدند (پژوهشی بر عقدا نامه‌های زنجان دوره قاجار، ۱۳۹۶: ۸۸). در اوایل دوره ناصری با حضور عناصر روستایی در زنجان، اندکی به این قشربندی جامعه خدشه وارد شد. در این برهه ملاقربانعلی^۱، روحانی متنفذ یکی از روستاهای زنجان، با اقامت در شهر و تکیه بر مریدان، پایگاهی در مقابل خاندان‌های متنفذ شهری ایجاد کرد که این مسئله در ادامه از جمله دلایل مهم حوادث

مشروطه در زنجان شد. در این دوره علاوه بر ملاقربانعلی، برآمدن عناصر مذهبی از خاندان‌های برجسته شهری موجب غنای حوزه‌های درس و بحث طلاب علوم دینی شد که خود عامل مهم در تأخیر ورود مظاهر تمدنی به این شهر بود. برادران موسوی (میرزا ابوالمکارم، میرزا ابوطالب، میرزا عبدالله)، شیخ الاسلام زنجانی، میرزا ابوالفضایل امام‌جمعه، نظام‌العلماء و صدرالاسلام از جمله بزرگان علوم دینی زنجان دوره ناصری، سرپرستی حوزه‌ها را بر عهده داشتند. در میان این علما برخی افراد علاقه‌مند به یادگیری علوم جدید و آگاه به تحولات زمانه دیده می‌شدند. میرزا ابوطالب از خاندان علمی موسوی، از جمله این بزرگان بود که به سبب ناخشنودی از وضعیت جامعه زنجان، برای همیشه این شهر را به مقصد تهران ترک کرد. او در ادامه از یاران شیخ فضل‌الله نوری و از بزرگان مخالف مشروطیت در تهران شناخته شد (اسناد خاندان موسوی، ۱۳۹۹). با ورود نسل دوم علمای غیرشهری چون شیخ ابراهیم سرخه‌دیزجی و همکاری با مشیرالممالک (حاجی وزیر) از طبقه دیوانیان، زمینه برای ورود مظاهر تمدنی بیشتر فراهم شد (زنجانی، ۱۳۹۳: ۱۲۵-۱۲۶).

در زنجان یادگیری علوم جدید در میان طبقات مختلف مرسوم نبود و خاندان‌های متنفذ فرزندان خود را پس از طی علوم مقدماتی برای تحصیل در حوزه‌های علمیه، یادگیری مشاغل دیوانی و یا تصدی شغل سپاهی‌گری اجدادشان وادار می‌کردند. مشیرالممالک از خاندان دیوانی زنجان با این تنگ‌نظری‌ها از ادامه تحصیل در دارالفنون تهران محروم شد و علی‌قلی مظفرالدوله از خوانین زنجان با تحصیلات مقدماتی وارد رسته نظامی‌گری اجدادش شد (حاجی وزیر، ۱۳۸۹: ۱۷۹؛ اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان: ۱۳۹۹). این موانع در جامعه زنجان

۱. ملاقربانعلی فرزند علی‌عسگر سال ۱۲۴۶ ه.ق. در روستای ارقین قیدار به دنیا آمد (موسوی، ۱۳۵۲: ۶۷-۶۸). ابتدا در مدرسه نصرالله‌خان زنجان تحصیل کرد، سپس به عتبات رفت و پس از دریافت درجه اجتهاد به زنجان بازگشت (اسناد خاندان حسینی، ۱۳۹۹). او از برجسته‌ترین روحانیان مخالف مشروطه در زنجان به شمار می‌آمد.

برخی کارگزاران را به اندیشهٔ ایجاد اصلاحات انداخت. احتشام‌السلطنه از حکمرانان دورهٔ ناصری زنجان (۱۳۰۶-۱۳۰۹ ه.ق)، در بخشی از خاطراتش می‌نویسد: «از همان اوقات که حکومت خمسه را عهده‌دار بودم، افکار تازه درزمینهٔ حقوق و آزادی‌خواهی در من پیدا شد. من این افکار را در نتیجهٔ اطلاعات مختصری که از انقلاب فرانسه و آشنایی کمی که با زبان فرانسه پیدا کرده، کتاب‌ها و مجلاتشان را می‌خواندم، پیدا کردم. با ترتیبات تعیین حکومت، حقوق مردم، اعتبار به آن در ممالک اروپا بیشتر آشنا می‌شدم، به احوال خود و دیگر رعایای ساده تا کسانی که موقعیتی داشتند، تأسف می‌خوردم؛ زیرا که می‌دیدم من و عموم مردم ایران در بدبختی و بی‌اطلاعی، ظلم و استبداد پادشاه، وزرا، درباریان و دیگر طبقات به سر می‌بریم» (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۱۳۳). تلاش‌های احتشام‌السلطنه به سرانجام خوشایندی نرسید. او در ادامه می‌افزاید: «خاطر دارم در اوایل ورود به خمسه در جزء گزارش‌هایی که به طهران فرستادم، استدعا کردم مدرسه به‌طرز جدید در زنجان ایجاد نمایم. سواد دست‌خطی را که در جواب گزارش من داده‌اند هنوز در طهران دارم که شاه متغیر شده، دست‌خط کرده بود: ما در طهران مدرسه داریم. هرکس را که می‌خواهد، بفرستد طهران. او را برای حکومت فرستاده‌اند، نه این فضولی‌ها» (همان، ۱۴۶).

در اواخر عصر ناصری با وجود مخالفت شاه برای تأسیس مدرسه در زنجان، علاقه‌مندان از هیچ‌گونه تلاشی برای دانستن و رشد آگاهی دریغ نکردند. شیخ‌ابراهیم زنجانی در این‌باره می‌نویسد: «جمعی از طلاب باهوش به درس می‌آمدند و به تدریج باطنا از کتب و جرایدی خواندم. روزنامهٔ الهلال می‌آمد، من هم می‌دیدم، کم‌کم ملتفت علوم گردیدم. محرمانه جغرافیای مختصری به دست آورده،

مطلع گشتم. بعد برای تکمیل اطلاعات رسالهٔ هیئت‌جدیدهٔ فلاماریون که طالب‌اف آن را فارسی کرده، به دست آوردم و کتب طالب‌اف و دلسوزی‌اش را به ملت ایران خوانده، به احساساتش گرویدم... به تدریج کتاب فیزیک علی‌خان، شیمی فائدیگ و عربی النقش فی الحجر را به دست آورده، با مطالعه درک نموده، آن را به فارسی ترجمه کرده، نقوش و رسوم را با قلم کشیدم» (زنجانی، ۱۳۹۳: ۱۷۸-۱۷۹). مشیرالممالک به سبب تمکن مالی در امر خرید کتاب‌های جدید و روزنامه‌های خارج از کشور، به علاقه‌مندان یاری می‌رساند. میرزاهاشم‌خان با دیگر عناصر فرادست برای تأمین بودجه، برای کتاب و روزنامه همکاری می‌کرد و رمان‌های نویسندگان اروپایی را به خوانندگان می‌رساند (همان: ۱۷۲-۱۷۳). زنجانی علاوه بر یادگیری، هر مستعد و دوستدار علوم جدید را راهنمایی می‌کرد. او اندکی بعد در دورهٔ مظفری رسالتش را با منبر و موعظه پیش گرفت و هوادارانی نیز به دست آورد (همان: ۱۸۰). این تلاش‌های زنجانی‌ها به دلیل نداشتن پایگاه محکم در میان هیئت حاکمه و طبقهٔ متنفذ به شکل محدود ادامه یافت، تا اینکه با قتل ناصرالدین شاه قاجار و حضور کارگزاران اصلاح‌طلب در زنجان اجرایی شد.

۲- تحولات آموزشی در زنجان عصر مشروطه؛

نتایج و موانع

۱-۲. تلاش‌های فعالان حوزهٔ فرهنگ در

تأسیس مدارس جدید

مراکز آموزشی زنجان در فضای نسبتاً آزاد دورهٔ مظفری، با تلاش علاقه‌مندان و همکاری کارگزاران دولتی آغاز شد. در ماه ربیع‌الاول ۱۳۲۱، میرزا مهدی وزیر همایون، طی حکمی از سوی شاه به حکمرانی زنجان انتخاب شد (ظهیرالدوله، ۱۳۷۱: ۳۵۹؛ روزنامهٔ

همایون ادامه یافت و این‌بار «مدرسه محمدیه» با تلاش‌های یوسف علایی و وزیر اکرم با هدف آموزش دروس غیردینی تأسیس شد (روحانی، ۱۳۴۷: ۶۱).

در سال‌های جنگ بین‌الملل اول، مقارن با قحطی‌های گسترده، حضور قوای روسیه در منطقه و سختی‌های فراوان، اندیشه تأسیس فضاهای آموزشی جدید فراموش نشد. مدرسه «اسعدیه» از مهم‌ترین این مراکز بود که به همت اسعدالدوله تأسیس شد. مشارکت اجتماعی زنان زنجان که برای آخرین بار در جریان جنگ‌های قیام بابیان شهر، دوشادوش مردان با قوای دولتی جنگیده بودند، در این دوره دوباره به همت اسعدالدوله و مترجم همایون با دو مدرسه چهارکلاسه برای یادگیری دروس جدید تحقق یافت و آنها در جامعه سنتی عصر قاجار حق تعلیم و استفاده از مدارس جدید را یافتند (مترجم همایون، ۱۳۳۵: ۳۵). تأسیس مدارس جدید با عنایت به رویکرد اصلاح‌طلبانه حکومت قاجار، مشارکت نهادهای اجرایی و تلاش‌های نیروهای فرهنگ‌دوست زنجانی، برای نخستین بار موجب آموزش دروس جدید در میان طبقات مختلف شد و زمینه را برای مشارکت اجتماعی هرچه بیشتر و راه‌یابی تجدد فراهم کرد. این رویکرد در ادامه با توجه به واکنش و مقابله برخی مخالفان مؤسسات آموزشی جدید و نگرش متضاد کارگزاران بعدی زنجان، با فراز و فرودهایی مواجه شد.

۲-۲. سیاست‌های متولیان مدارس و نتایج

آموزش

شیخ ابراهیم زنجانی در سال‌های پیش از همکاری با وزیر همایون، یکی از لوازم ترقی کشور را مسئله آموزش، استفاده از آموزگاران بادیانت و خبره، پیگیری پیشرفت با برگزاری امتحان، تشویق و دلگرمی، پرهیز از تنبیه و تبلیغ دین‌پرستی و وطن‌دوستی به دانش‌آموزان مدارس دانسته بود

ایران‌سلطانی و ایران، ۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۱: ۵). وزیر همایون در ماه‌های آغازین حکمرانی در تلاش برای احداث مؤسسات آموزشی جدید، با کسانی چون مشیرالممالک، شیخ ابراهیم زنجانی، سیدمحمد موسوی، میرزا هاشم و میرزا احمد، مجالس هم‌اندیشی و تبادل نظر برگزار کرد. زنجانی طی این دیدارها کتاب تازه تألیفش، «تریاق‌السموم» را به وزیر همایون داد که در آن اوضاع اجتماعی-سیاسی جامعه دوره قاجار را بررسی کرده بود. در این مجالس هم‌اندیشی، تصمیم به احداث مدرسه جدید گرفته شد. نخستین مدرسه زنجان با نام «کمال»، چندماه پیش از ورود وزیر همایون در زنجان دایر شده بود و این‌بار دومین مدرسه با نام «همایونی»، به‌عنوان دومین آموزشگاه شهر تأسیس شد (زنجانی، ۱۳۹۳: ۲۰۳-۲۰۵؛ روزنامه تربیت، ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۱: ۵، اسناد خاندان موسوی، ۱۳۹۹؛ ملک‌المورخین، ۱۳۸۶: ۷۰۷/۲؛ روزنامه ثریا، ۲۴ صفر ۱۳۲۲: ۱۱-۱۲). با تمدید حکمرانی وزیر همایون که به دلیل فعالیت‌های فرهنگی و امنیتی از سوی شاه صادر شد، او به فکر ایجاد مدرسه برای گروه‌های فرودست افتاد و سومین مدرسه زنجان برای آموزش اقشار پایین جامعه با نام «ملی» یا «ملتی» تأسیس شد (روزنامه ایران‌سلطانی و ایران، ۱۹ جمادی‌الاول ۱۳۲۲: ۳؛ روزنامه تربیت، ۲۸ رجب ۱۳۲۳: ۴).

با پایان حکمرانی وزیر همایون وقفه‌ای یک‌ساله در امر تأسیس مدارس ایجاد شد. اندکی بعد میرزا احمد از همفکران وزیر همایون، مدرسه «احمدیه» را در بجنوبه حوادث مشروطه تأسیس کرد (روحانی، ۱۳۴۷: ۶۰) و چندماه بعد در جریان فتح تهران توسط قوای مشروطه، مدرسه «اسلامی» به همت مصباح‌الحکما و مدیرالسلطان دایر شد (روزنامه ایران نو، ۲۲ ذی‌قعدة ۱۳۲۷: ۲). تلاش‌های فعالان زنجانی در حوزه فرهنگ، توسط یکی دیگر از یاران وزیر

شد (مترجم همایون، ۱۳۳۵: ۳۱-۳۲؛ اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان: ۱۳۹۹). مسئله لباس دانش‌آموزان به یاری وزیر همایون و زنجانی، با انتخاب ماهوت مشکی و نصب بیرق مخصوص بر سینه تعیین شد (زنجانی، ۱۳۹۳: ۲۱۷؛ روزنامه ثریا، ۲۴ صفر ۱۳۲۲: ۱۱-۱۲). به گفته وثیق‌السلطان از دیگر معلمان مدارس زنجان برای رونق تدریجی مدارس، تعداد دانش‌آموزان به ۲۵ نفر رسید و نظام‌نامه‌ای برای آموزش هرچه بهتر تنظیم شد. با توجه به تلاش‌های مستمر متولیان مدارس، اندکی بعد استقبال زنجانی‌ها بیشتر شد و تعداد دانش‌آموزان به ۳۰ نفر افزایش یافت. کمبود آموزگار از مشکلات همیشگی مدارس تازه‌تأسیس در مناطق مختلف کشور بود که وزیر همایون در ساعات‌های آزاد و غیراداری، درس‌های جغرافیا، ریاضی، فیزیک، شیمی و زبان فرانسه را آموزش می‌داد. تلاش‌های مسئولان مدارس موجب ترغیب هرچه بیشتر زنجانی‌ها شد؛ به گونه‌ای که در ماه‌های پایانی سال ۱۳۲۱، تعداد دانش‌آموزان مدرسه همایونی به ۴۵ نفر رسید (همان، ۷ ذی‌الحجه ۱۳۲۱: ۷؛ روزنامه تربیت، ۷ جمادی‌الاول ۱۳۲۲: ۵-۶). در مدرسه ملتی نیز که با هزینه خیریننی چون رشیدالدوله، ذوالریاستین، امجدلشکر، سیدمحمد موسوی اداره می‌شد، بیست دانش‌آموز طبقه فرودست تحصیل می‌کردند (روزنامه تربیت، ۲۸ رجب ۱۳۲۳: ۴؛ ۲۷ رمضان ۱۳۲۱: ۴-۵). در این بین حمایت‌های درباریان و کارگزارانی چون ولیعهد و افخم‌السلطان مأمور آذربایجان، موجب تشویق اعضای مدارس شد (روزنامه تربیت، ۱۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۲: ۲ و ۳ شوال ۱۳۲۳: ۵-۶). با ادامه‌یافتن این حمایت‌ها، افزایش مشارکت شهروندان دور از انتظار نبود و در نتیجه تعداد دانش‌آموزان مدرسه همایونی به ۵۰ نفر و مدرسه ملتی به ۳۰ نفر رسید (روزنامه چهره‌نما، ۲۰ شوال ۱۳۲۳: ۸-۹).

(زنجانی، ۱۳۱۸ق: ۴۲۹). این توصیه‌های زنجانی اندکی بعد با توجه به مشارکتش در تأسیس و پیشرفت مدارس زنجان به اجرا درآمد. با بررسی روزنامه‌ها و دیگر منابع اصیل دوره قاجار، زبان‌های فرانسه، عربی، فارسی، جغرافیا، فیزیک، شیمی، قرائت و کتاب‌تعلیمات پل‌بر^۱ فرانسوی، برای آموزش دانش‌آموزان در نظر گرفته شد. نکته مهم در این بین، تدریس دروس پزشکی و تشریح در شهر نه‌چندان مهمی چون زنجان بود. وزیر همایون برای تسریع در امر آموزش علوم پزشکی که لوازم و معلم آن در زنجان نبود، با بهره‌گیری از پزشک شخصی برای آموزش دانش‌آموزان، دستور خرید وسایل این رشته را از اروپا داد (روزنامه تربیت، ۲۹ شعبان ۱۳۲۱: ۵ و ۲۴ ذی‌قعدة ۱۳۲۱: ۶ و ۸ جمادی‌الثانی ۱۳۲۳: ۷-۸؛ روزنامه چهره‌نما، ۲۰ شوال ۱۳۲۳: ۸-۹؛ روزنامه ثریا، ۷ ذی‌الحجه ۱۳۲۱: ۷ و ۲۴ صفر ۱۳۲۲: ۱۱-۱۲ و ۹ رجب ۱۳۲۳: ۸؛ اوبن، ۱۳۶۲: ۴۱-۴۲). مدرسه همایونی در ابتدا بیست دانش‌آموز پذیرش کرد. با یاری همفکران وزیر همایون، محمدکمال افندی از فارغ‌التحصیلان مدرسه استانبول به زنجان دعوت شد و به‌عنوان ناظم و معلم زبان فرانسه شروع به فعالیت کرد. از دانش‌آموختگان دارالفنون، میرزاجبار خوش‌نویس نیز مشاق و معلم صرف‌ونحو شد (روزنامه ثریا، ۲۸ شعبان ۱۳۲۱: ۹). در نیمه دوم سال ۱۳۲۱، وزیر همایون در اقدامی دیگر با ارسال نامه به محمدعلی فروغی و یحیی دولت‌آبادی از مدرسان دارالفنون، برای رفع کمبود معلم یاری خواست. فروغی و دولت‌آبادی تلاش فراوانی برای جلب نظر فارغ‌التحصیلان دارالفنون برای اعزام به زنجان کردند که سرانجام مترجم همایون با تردیدهای فراوان راهی

1. Paul ber.

چهره‌نما ۲۰ رجب ۱۳۲۴: ۱۶). در ماه‌های بعد، زمان برگزاری آزمون‌ها هر شش ماه یکبار تعیین شد که نخستین آزمون در ۱۹ ربیع‌الاول ۱۳۲۲ بود. با مشاهده موفقیت دانش‌آموزان و در جهت تسریع برنامه‌های آموزشی، متولیان مدارس تصمیم به برگزاری آزمون‌ها در سه‌روز گرفتند که آخرین روز برای طبقه علمی بود. دانش‌آموزان در پایان امتحان‌ها اغلب با هدایایی چون قلمدان نقره، ساعت، نقشه، کتاب، عبا و تن‌پوش تشویق می‌شدند. در این بین برای دانش‌آموزان فرودست مدرسه ملتی نیز علاوه بر جوایز، تخفیف و یا حذف شهریه‌ها در نظر گرفته شد که در کنار حمایت و تشویق، موجب همکاری بیشتر اقشار جامعه برای رفع موانع آموزشی شد (روزنامه تربیت، ۲ محرم ۱۳۲۳: ۵ و ۷ جمادی‌الاول ۱۳۲۲: ۵-۶؛ روزنامه ثریا، ۹ رجب ۱۳۲۳: ۸).

در سال‌های پس از مشروطه مدارسی چون «اسعدیه»، کارنامه پذیرفتنی‌ای در زمینه آموزش داشتند. یحیی دولت‌آبادی از حامیان و مشوقان اولیه تأسیس مدرسه در زنجان، طی دیداری از مدرسه اسعدیه، با برگزاری امتحان و مشاهده موفقیت دانش‌آموزان با اعطای پول به مدرسه یاری کرد (دولت‌آبادی، ۱۳۸۷: ۴/ ۱۲۲۲). در این برهه اوژن اوبن^۳ و سفیر فرانسه طی بازدید از مدرسه، متعجب از میزان یادگیری دانش‌آموزان، با اهدای جوایز اعضای مدرسه را تشویق کردند (اوبن، ۱۳۶۲: ۴۱-۴۲؛ مترجم همایون، ۱۳۴۶: ۲۲). تلاش‌ها و ممارست فرهنگ‌دوستان زنجانی و متنفذان نواندیش عامل مهم در پیدایش مدارس، رشد و پیشرفت دانش‌آموزان زنجانی بود. با ترقی روزافزون دانش‌آموزان، طبقات مختلف زنجانی برای همکاری و استفاده از مدارس

در سال‌های پس از مشروطه برای کمک به امر آموزش مدرسه اسعدیه، برادران امید (حسن و حسین) و علی‌اصغر فصیحی از تهران استخدام شدند. با تلاش‌های مترجم همایون در این مدرسه، ۵۰۰ دانش‌آموز با دو سطح ابتدایی در شش کلاس و متوسطه در چهار کلاس تحصیل می‌کردند. برای این مدرسه در کنار مساعدت‌های خوانینی چون اسعدالدوله، دولت نیز از محل اعتبارات مبلغ ۱۵ تا ۲۰ تومان به معلمان کمک کرد (مترجم همایون، ۱۳۳۵: ۳۵؛ مترجم همایون، ۱۳۴۶: ۵۰).

نتایج تلاش‌های وزیر همایون و متجددان زنجانی با امتحان از دانش‌آموزان نمایان شد. امتحانات مدرسه کمال با حضور بزرگان شهر در روز پنج‌شنبه ۱۳ ربیع‌الثانی ۱۳۲۱، به موفقیت دانش‌آموزان انجامید (روزنامه تربیت، ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۱: ۵). در ۱۹ ذی‌الحجه وزیر همایون آزمون دیگری از دانش‌آموزان مدرسه همایونی گرفت. اولین دانش‌آموز، فرزند هفت‌ساله میرزا احمد خیاط‌باشی در امتحان املا به موفقیت رسید. عده‌ای دیگر در درس جغرافیا، حساب، نقشه‌کشی، فارسی و عربی قبول شدند. یکی از شاگردان در امتحان جغرافیا نقشه‌قاره‌ها را در کمال مهارت ترسیم کرد و دانش‌آموز دیگر در سؤال برشمردن نام پایتخت‌ها و شهرهای مهم جهان، بی‌اشتباه پاسخ داد. پس از امتحان دانش‌آموزان، محمود^۱، فرزند ده‌ساله امام‌جمعه، خطبه‌ای به زبان عربی خواند. او چندسال بعد مهارتش را در زبان فرانسه با ترجمه نامه مسیو کاربلین^۲ به حاج نظام از تجار زنجان نشان داد (روزنامه ثریا، ۲۴ صفر ۱۳۲۴: ۱۱-۱۲، روزنامه

۱. آیت‌الله العظمی سید محمود حسینی زنجانی که در دوره پهلوی اول و دوم مرجع تقلید و امام‌جمعه زنجان بود.

۲. Carbeline

3. Eugene Aubin

ترغیب شدند. این میزان از گسترش و پیشرفت مدارس جدید در شهری چون زنجان، بی‌تأثیر بر واکنش و مقاومت گروه‌های مخالف مدارس جدید در شهر نبود، موضوعی که در ادامه موانعی جدی بر روند ترقی آموزش در خلال سال‌های بحث‌شده ایجاد و مدارس را با مشکلاتی مواجه کرد.

۳-۲. چالش‌ها و موانع مؤسسات آموزشی در

زنجان

علمای زنجان در سال‌های پیش از مشروطه به‌واسطه رقابت‌های درون‌گروهی، درصدد جلب حمایت و پشتیبانی عناصر فرادست بودند و حکمرانان نیز برای موفقیت و کاهش تنش در حوزه حکومتی، ناگزیر از نزدیکی به علما شدند. در این دوره وزیر همایون، حاکم زنجان، در جبهه حامیان میرزاابوالمکارم از علمای رقیب و مخالف ملاقربانعلی قرار گرفت (پژوهشی در اسناد میرزاابوالمکارم موسوی، ۱۳۸۹: ۲۹۷). وزیر همایون برای نخستین بار با تنبیه صمدآقا، برادرزاده ملاقربانعلی که هیچ حاکمی جرئت این عمل را نداشت، به اقتدار دینی این روحانیان متنفذ زنجانی حمله کرد. در ادامه شکستن بست‌نشینی قاتلی که به خانه ملاقربانعلی پناه برده بود، او را به این واقعیت رساند که حکمران در حمایت از جناح رقیب سرستیز دارد (روزنامه ایران، ۹شوال ۱۳۲۱: ۶؛ ملک‌المورخین، ۱۳۸۶: ۲/۶۸۶). تا پایان حکمرانی وزیر همایون، حمایت از مدارس زنجان با قدرت دنبال شد؛ اما با انتقال او به حکومت کردستان در ربیع‌الثانی ۱۳۲۴، طرفداران ملاقربانعلی به مقابله با فعالیت‌های گذشته وزیر همایون و یارانش برخاستند (همان، ۷ربیع‌الثانی ۱۳۲۴: ۶).

با سپری شدن حکومت چندماهه جلال‌الدوله و حضور نیرالممالک، حکمران ضد مشروطه، شرایط برای آغاز حمله‌ها فراهم شد. نیرالممالک در ابتدا با

توصیه ولیعهد برای همکاری و هماهنگی با مخالفان مشروطه، راه دشمنی با یاران وزیر همایون را در پیش گرفت، در جریان انتخابات مجلس با توصیه محمدعلی میرزای ولیعهد و اطرافیان ملاقربانعلی، در مقابل امضای اعتبارنامه نمایندگی شیخ‌ابراهیم زنجان‌ی مقاومت و در ادامه با مشیرالممالک دشمنی و او را به تهران تبعید کرد (زنجان‌ی، ۱۳۹۳: ۲۳۲؛ حاجی‌وزیر، ۱۳۸۹: ۱۹۰). در این بین سید محمد موسوی از دیگر دوستان وزیر همایون با تحت فشار قرار گرفتن از سوی حامیان ملاقربانعلی، اندکی بعد در حوادث مشروطه در حصر خانگی قرار گرفت (اسناد خاندان موسوی، ۱۳۹۹؛ مصاحبه با محسن میرزایی، ۱۳۹۸). این کنش‌های ضد مشروطه اطرافیان ملاقربانعلی به مراکز آموزشی نیز رسید و معلمان و دانش‌آموزان مدارس تحت فشار قرار گرفتند. مترجم همایون از معلمان مدارس زنجان، گوشه‌هایی از این محدودیت‌ها را تشریح کرده است: «در اولین سال مشروطیت، وزیر همایون به کردستان مأمور شد. کسانی که اعانه می‌دادند، پس از رفتنش دریغ ورزیدند و بدخواهان به دشمنی برخاستند. مصلحت دیدم با ملاقربانعلی ملاقات و از او بخواهم در برابر مفسدان از مدرسه حمایت کند. عباسقلی تنها کسی بود که با او معاشرت داشت. موافقت کرد که به نزد ملاقربانعلی برویم. ملاقربانعلی که گوشه‌نشین و از تحولات دنیا بی‌خبر بود، در اولین دیدار رو به من کرد و گفت: مردک شنیده‌ام در مدرسه به بچه‌ها تورات و انجیل یاد می‌دهی؟ گفتم: خلاف عرض شده، شاگردان هر روز پیش از رفتن به کلاس صف می‌بندند، در حق علمای اسلام و پدر و مادرشان دعا می‌کنند، پس از ورود به کلاس نیز چند آیه قرآن می‌خوانند، بعد درسشان شروع می‌شود. پرسید: شنیده‌ام فرنگی‌ها می‌گویند زمین می‌گردد؟ دلیلی هم

روی آوردن به ریاضت، خانه‌نشینی را برای همیشه پیشه خود کرد، به گوشه‌نشینی و تزکیه نفس عادت کرد و در نتیجه از مسائل بیرون از خانه‌اش کم‌اطلاع بود (اسناد خاندان حسینی، ۱۳۹۹). مسئله گرامافون و جواز استفاده از آن نشان داد این روحانی متنفذ برخلاف بسیاری از گفته‌ها، مخالف مظاهر جدید و دستاوردهای علم روز مانند مدرسه و یا گرامافون نبوده است؛ چنان‌که با توضیح مترجم همایون، در فعالیت‌های آموزشی مدرسه با آن صمیمی شده و در جلسات بعدی هم‌نشینی، حکم استفاده از گرامافون را صادر کرده است. پس از حکم ملاقربانعلی برای استفاده از گرامافون، علمای رقیب و مخالفش در شهر به‌مانند میرزا ابوالمکارم، رئیس انجمن ولایتی زنجان که در جبهه مشروطیت قرار داشتند، به مخالفت با این فتوا برخاستند و حکم او را محکوم کردند (مترجم همایون، ۱۳۴۶: ۲۲). به نظر می‌رسد خانه‌نشینی ملاقربانعلی مهم‌ترین دلیل برای بی‌اطلاعی از وضعیت جامعه و فعالیت‌های حامیان در مقابل مسائلی چون مشروطه، مدرسه و ایجاد شایعه‌های فراوان پیرامونش بوده است. به گفته شکوری که از مدافعان او و از طرفداران جبهه مشروطه‌خواهی است، «عامل مهمی که موجب دفع و دوری بسیاری از نیروهای روشنفکر و مخلص جامعه عصر مشروطه از اطراف او شد، آشنایی نداشتن ملاقربانعلی به فرهنگ جدید، زبان و نیاز روز بود. او به‌واقع یک فرد مصلح نوگرا بود و تحجر را نمی‌پسندید و در ضرورت اصلاح وضع مردم و کسب برتری نسبت به بیگانگان با بسیاری از روشنفکران زمانش هم‌سو و هم‌فکر بود؛ اما دوری از جامعه و گرایش بیش از حد به زهد و انزوا و تماس نداشتن مداوم با قشرهای مختلف، موجب بیان مطالبش به زبانی شد که برای نسل اصلاح‌طلب چندان مفهوم نباشد. از این جهت با وجود اشتراک مطالب و

دارند؟» مترجم همایون با بیان دلایل و انجام آزمایش به سؤال‌های ملاقربانعلی جواب داد. در جلسه‌های بعد روابط معلم مدرسه با ملاقربانعلی صمیمی شد، به‌طوری که مترجم همایون برای آگاهی بیشتر این روحانی متنفذ خانه‌نشین، گرامافونی را به خانه‌اش برد. به ادعای مترجم همایون، شنیدن صدای آواز از گرامافون تعجب ملاقربانعلی را برانگیخت و در نهایت جواز استفاده از آن را صادر کرد (مترجم همایون، ۱۳۴۶: ۲۲). در گزارشی دیگر از روحانی، حرمت استفاده از گرامافون را از او پرسیده بودند، حکم به ناروشن‌بودنش داده بود. دوباره پرسیده بودند که آیا اجازه می‌فرمایید یکی از آنها را به حضورتان بیاوریم؟ جواب داده بود: این چه بحثی است؟ مگر خوردن نان حرام است؟! این به آن می‌ماند که من لقمه نان بسیار بزرگ و قطور به دست بگیرم، در میان مردم و وسط بازار راه بیفتم، آن را بخورم و یا در میان مردم برم و الک‌دولک بازی کنم. آیا اینها از من سزاوار است؟ (روحانی، ۱۳۴۷: ۵۸). در تبیین و بررسی علت مخالفت ملاقربانعلی و حامیان با مدارس زنجان، به‌روشنی نمی‌دانیم روایت مترجم همایون تا چه میزان به حقیقت نزدیک است؛ اما در اغلب گزارش‌های تاریخی ملاقربانعلی را فردی خانه‌نشین و در نتیجه بی‌اطلاع از اوضاع زمانه و رفتارهای ناپسند برخی از حامیان و نزدیکانش دانستند (اوبن، ۱۳۶۲: ۴۱؛ سیاح، ۱۳۴۶: ۲۷۲؛ سالور، ۱۳۷۴: ۵/ ۴۰۲-۴۰۳). روایت مترجم همایون نشان از رساندن اخبار نادرست به ملاقربانعلی و همچنین میانه‌روی در مقابل مدارس جدید و دستاوردهای صنعتی چون گرامافون بوده است. براساس نسخه خطی تازه‌یاب در میان اسناد خاندان امام‌جمعه زنجان که علمای این دوره را توصیف کرده است، ملاقربانعلی به‌سبب نداری و مشکلات مالی فراوان در زمان تحصیل نجف و

مقصد با تعدادی از اصلاح‌طلبان، تفاهمی در میانشان نبود و این موجب دفع و دوری از ملاقربانعلی شد» (شکوری، ۱۳۷۱: ۵۳-۵۴).

در دوره استبداد صغیر با حضور سردار مسعود، فرزند ظل‌السلطان که در جبهه مخالفان مشروطه قرار داشت، مدارس زنجان به بهانه کمبود مکان برای کارمندان دولت تصرف شد و میز و صندلی دانش‌آموزان از بین رفت. به گفته مترجم همایون، وزیر همایون از درآمد املاک روستای خیرآباد که با میرزا ابوالمکارم شریک بودند، ماهیانه مبلغ ۵۰ تومان برای هزینه‌های مدارس اختصاص داد؛ اما با حمله اطرافیان ملاقربانعلی و خان ضد مشروطه، مظفرالدوله برای تصاحب زمین‌های روستا و تحریک مردمان فرودست برای اعتراض به مالکیت میرزا ابوالمکارم و وزیر همایون، مقرری را قطع کرد و مشکلات مالی دوچندان شد (مترجم همایون، ۱۳۴۶: ۲۲، پژوهشی در اسناد میرزا ابوالمکارم موسوی، ۱۳۸۹: ۳۰۷). مترجم همایون با مشاهده قدرت مخالفان برای کسب تکلیف از وزیر همایون عازم تهران شد؛ اما وزیر همایون با مقاومت روستاییان در برابر پرداخت بهره، ناتوان از کمک به مدارس شد و سرانجام مصباح‌دیوان، مدیر مدارس همه دانش‌آموزان را مرخص کرد (مترجم همایون، ۱۳۳۵: ۳۴-۳۵؛ مترجم همایون، ۱۳۴۶: ۲۲). به نظر می‌رسد حمایت و مخالفت علمای زنجان با مدارس و مظاهر جدید، ارتباط مستقیمی با رقابت‌های درون‌گروهی علما برای ریاست دینی بر شهر داشت. چنان‌که پیشتر در جریان گرامافون، میرزا ابوالمکارم برخلاف ملاقربانعلی، حکم را به نداشتن جواز استفاده از آن صادر کرد، این‌بار جناح رقیب که شامل حامیان ملاقربانعلی بودند، به شریان‌های مالی مدرسه حمله برده بودند.

با تعطیلی مدارس زنجان، اگرچه یکی از یاران

وزیر همایون با نام میرزا احمد، مدرسه احمدیه را تأسیس کرد، اما با مقاومت و مخالفت برخی علما بسته شد (همان: ۶۱). یوسف علایی یکی دیگر از یاران وزیر همایون که مدرسه محمدیه را تأسیس کرد، با تکفیر علمای سنت‌گرا و ملایان مکتب‌دار مواجهه شد و کلمه فرنگی «پروگرام» در برنامه هفتگی دانش‌آموزان بهانه اعتراض شد. مخالفان این مدرسه شهرت تدریس آموزه‌های کتاب تورات را دادند و در شایعه‌ای دیگر از سوی عوام، نواختن زنگ و تعلیم سرود آیین مسیحیت در شهر پیچید. در ادامه این تنگ‌نظری‌ها، مخالفان به مدرسه حمله کردند. طلاب با شکستن اثاثیه مدرسه، دانش‌آموزان را با ضرب و شتم بیرون انداختند و علما در ادامه فشارها با تکفیر یوسف علایی، خرید و فروش هر نوع کالا را با او ممنوع کردند (روحانی، ۱۳۴۷: ۶۱).

در سال‌های جنگ جهانی اول، روس‌ها به مخالفت با مظاهر تمدن جدید برخاستند و همان کاری را که در تبریز درباره انهدام مؤسسات و مظاهر مشروطیت کردند، در زنجان نیز صورت دادند. روس‌ها با ورود به زنجان مدارس را اشغال کردند و میز و نیمکت کلاس‌ها را شکستند. اغلب کلاس‌ها طویله اسبان روسی و میز و نیمکت‌ها در سرمای زمستان طعمه آتش شد. وضعیت منازل معلمان جز این نبود. با رفتن روس‌ها به همت متولیان، مدرسه اسعدیه گشوده شد؛ اما ورود دسته دیگر از سربازان روسی به زنجان وضعیت را وخیم‌تر از گذشته کرد. روس‌ها این‌بار به عمارت مالیه و انبارهای گندم حمله کردند. اولیای دانش‌آموزان نیز با مشاهده این وضعیت و شنیدن صداهای شلیک گلوله، فرزندان‌شان را به خانه بازگرداندند و مدرسه بسته شد (مترجم همایون، ۱۳۳۵: ۳۴-۳۵).

فراز و فرود مؤسسات آموزشی زنجان با دخالت‌های طبقه فرادست و عوامل خارجی پیوند

مستقیمی داشت. ناکامی مؤسسات آموزشی زنجان نشان داد به سبب نفوذ، تأثیر و جایگاه تاریخی علما در زنجان عصر قاجار و رقابت‌های درون‌گروهی و همچنین بی‌خبری اغلب این گروه‌ها از پیشرفت جوامع، با وجود ورود برخی مظاهر تمدنی، پیشرفت‌های آموزشی و حمایت‌های مقطعی دربار و کارگزاران دولت، سرانجام این رقابت‌ها و ناآگاهی‌ها بر نتایج تلاش‌ها و فعالیت‌های حامیان مؤسسات آموزشی جدید تأثیر گذاشت و آنها را به ناکامی در اهداف و اقداماتشان کشاند. به نظر می‌رسد در صورت آگاهی عناصر تأثیرگذار از پیشرفت‌های علوم و پرهیز از رقابت‌های درون‌گروهی و نزدیکی و مشارکت علمی و سیاسی، علاوه بر حوادث سیاسی مشروطه در زنجان، تلاش‌های فرهنگی فعالان و کارگزاران مربوطه به نتایج مطلوبی می‌رسید. موضوعی که در ادامه با حضور نیروهای خارجی در منطقه به شکست کامل در اهداف و خواسته‌هایشان منتهی شد.

۲- وضعیت روزنامه در زنجان عصر مشروطه،

نتایج و موانع

۱-۲. نشر و تأثیر روزنامه در زنجان پیش از

مشروطه

با انتشار وقایع‌اتفاقیه که برای آگاهی عموم دستور خرید آن به حاکمان ولایات داده شد، روزنامه به زنجان راه یافت. حوادث زنجان در بخش اخبار ولایات درج می‌شد. این گزارش‌ها درباره کارگزاران، وضعیت نواحی، راه‌ها و امنیت زنجان بود (روزنامه ایران، ۲۹ جمادى‌الآخر ۱۲۸۸ق: ۴). در سال‌های پیش از مشروطه با رشد آگاهی زنجانی‌ها، تجددخواهان با جراید همکاری کردند. بشارت‌الملک رئیس پست‌خانه مبارکه، نماینده روزنامه حبل‌المتین کلکته در شهر بود (روزنامه حبل‌المتین کلکته،

۲۴ جمادى‌الثانى ۱۳۲۲ق: ۲۰). در این روزنامه اخبار جهان، نامه‌های رسیده و مقاله‌های نخبگانی چون میرزا ملک‌خان انتشار می‌یافت (همان، ۱۳شوال ۱۳۲۳ق: ۱۷-۱۸). ویژگی روزنامه‌های چاپ خارج از کشور، بررسی آزادانه رخدادها و تلاش برای ایجاد اصلاحات بود. نامه یکی از مشتریان دائمی جراید، نشان از تأثیر این روزنامه‌های نه‌چندان مهم در زنجان پیش از مشروطه داشت. «قربان یک دنیا ملت دوستیت کردم. پس از فوت مرحوم میرزا علی‌محمدخان کاشی مدیر پرورش، دیگر عهد نموده بودم که جراید فارسیه را مطالعه ننمایم؛ زیرا که خالی از غرض نیستند و تمامی مدیرهای جراید مذاق‌گویی می‌کنند. تا اینکه چند یوم قبل در اداره حکومت، روزنامه چهره‌نما دیده، مشعوف گردیدم که در زبان فارسی جریده‌ای خالی از غرض هم بحمدالله باز پیدا می‌شود. دنیا خالی نیست، خداوند غریق رحمت فرماید میرزا علی‌محمدخان را، الحمدالله جریده فریده چهره‌نما نعم‌البدل گردید» (روزنامه چهره‌نما، ۲۰شوال ۱۳۲۳ق: ۸-۹). روزنامه ثریا از جراید مهم این دوره در زنجان طرفداران زیادی داشت که براون آن را گرانبه‌ترین و ارزشمندترین روزنامه دوران پیش از مشروطه نامید (براون، ۱۳۸۶: ۳۰۵). اخبار فعالیت‌های حاکمانی چون وزیر همایون به سبب ایجاد ثبات، رفع کمبود آذوقه و تأسیس مدارس زنجان درخور توجه این روزنامه بود. خبرنگار روزنامه ثریا در زنجان، گزارش‌هایی را از وضعیت مردم به دفتر روزنامه در قاهره می‌فرستاد (روزنامه ثریا، ۱۴ شعبان ۱۳۲۱ق: ۸). در این دوره زنجانی‌ها با روزنامه‌های داخل نیز ارتباط داشتند. مشیرالممالک با نشریاتی چون ادب همکاری می‌کرد که در کنار روزنامه تربیت، اخبار علمی-فرهنگی ایران و جهان را منتشر می‌کرد (روزنامه ادب، ۸ صفر ۱۳۲۲ق: ۱). تأثیر

این روزنامه‌ها موجب گرایش هرچه بیشتر علاقه‌مندان به دیگر جراید شد. روزنامه الهلال با درج اخبار علوم، درخور توجه شیخ‌ابراهیم زنجانی بود (زنجانی، ۱۳۹۳: ۱۷۸). برخی از کارگزاران فکری و دیوانی به‌عنوان نماینده یا خبرنگار، اخبار زنجان را انعکاس می‌دادند. وثیق‌السلطان از مأموران دولت با روزنامه تربیت همکاری داشت. او با ارسال اخبار اقتصادی (وضعیت خرابی و کمبود گندم و جو)، فرهنگی (پیشرفت مدارس، نشر و ترویج کتب) و سیاسی (فعالیت‌های حکمرانان)، در چاپ مطالب یاری می‌رساند (روزنامه تربیت، ۲۴ ذی‌قعدة ۱۳۲۱ق: ۶). احمد دواساز بروجردی از معلمان مدارس و خبرنگار رسمی روزنامه تربیت در زنجان، اخبار منطقه خمسه را به روزنامه‌هایی چون ثریا، تربیت و چهره‌نما می‌فرستاد (روزنامه تربیت، ۲۷ ربیع الثانی ۱۳۲۱ق: ۵). یکی از گزارش‌های او درباره احداث کارخانه قالی‌بافی به سبک جدید در تیمچه یاور زنجان توسط آقاجان زنجانی بود (روزنامه تربیت، ۲۸ جمادی‌الاول ۱۳۲۲ق: ۵). منتقدان زنجانی نیز با انتشار مقاله‌هایی درباره وضعیت جامعه ایران، تحت تأثیر اوضاع ماه‌های پیش از مشروطیت کشور قرار داشتند. نامه یکی از زنجانی‌ها با عنوان «مکتوب از زنجان»، پاسخی به مقاله روزنامه چهره‌نما درباره «بدی نفاق و خوبی نفاق» بود. نویسنده در این یادداشت پاره‌ای از معضلات اجتماعی را بیان کرد. عداوت و دشمنی میان دربار و دولت، شرارت حکام و خوانین، پیشکشی، بی‌قانونی در نهادهای اجرایی، صدور احکام نادرست توسط برخی علما، مواجب اضافی از رعیت و سوءاستفاده‌های تجار، از جمله مسائل اشاره شده در این یادداشت بود. در پایان، نویسنده نامعلوم آن با بیان ضرورت بیداری مردم ایران از خواب غفلت، امید به تلاش طبقات مختلف

در جهت دوام دولت و ملت ایرانی داشت (روزنامه چهره‌نما، اربیع‌الاول ۱۳۲۴ق: ۱۱-۱۲). این میزان آگاهی تجددخواهان در شهر کوچکی چون زنجان، در سایه ظهور تدریجی مظاهر جدیدی چون روزنامه حاصل شده بود و علاوه بر نمایندگی برخی از جراید، حتی در دارالحکومه شهر نیز روزنامه‌های کم‌اهمیتی چون چهره‌نما دیده شد. شیخ‌ابراهیم زنجانی بر این مدعاست که در زنجان خواندن روزنامه در سال‌های پیش از مشروطه مخفیانه انجام می‌گرفت تا برخی مخالفان از این موضوع سوءاستفاده نکنند (زنجانی، ۱۳۹۳: ۱۷۲). به نظر می‌رسد با توجه به این داده‌ها، محظوریت‌ها در سایه کسوت روحانیت برای او ایجاد شده بود و دیگر گروه‌های اجتماعی ممانعتی در این‌باره نداشتند.

با آغاز جنبش مشروطه که شاه فرمان اعطای آن را صادر کرد، نتایج روزنامه‌خوانی و روزنامه‌نگاری نمایان شد و جناح‌های سیاسی در بستر مشروطه با پشتیبانی و حمایت علما، خوانین و تجار در مقابل یکدیگر قرار گرفتند و زنجان یکی از کانون‌های بحرانی کشور تا فتح تهران و حمله قوای مشروطه به شهر، محل رقابت‌ها و مناقشه‌های گروه‌های متعارض قرار گرفت.

۲-۲. جنبش مشروطیت و حوادث زنجان در روزنامه‌ها

زنجان در عصر مشروطه از کانون‌های مهم مخالفان بود؛ اما حوادث این شهر جز ماجرای قتل سعدالسلطنه و عظیم‌زاده درخور توجه منابع عمومی قرار نگرفت. در این برهه تأثیر ورود روزنامه در زنجان نمایان شد، چون گروه‌های سیاسی با آگاهی از مزایای روزنامه‌ها در بازتاب اخبار، غالباً با ارسال یادداشت و درج مقاله، انتقاد، آرا و نظرهای سیاسی خود را بیان می‌کردند. در اوایل مشروطه با ریاست

میرزا ابوالمکارم بر انجمن ولایتی و در مقابل انجمن اسلامی که ملاقربانعلی بنیان نهاد، زمینه برای درگیری‌ها فراهم شد. یکی از مشروطه‌خواهان از بیم ملاقربانعلی با نام مستعار «رقاب‌س»، یادداشتی را علیه انجمن اسلامی به روزنامه صبح صادق فرستاد (روزنامه صبح صادق، ۴ جمادی‌الاول ۱۳۲۵ق: ۲-۳). اعضای انجمن اسلامی نیز با ارسال یادداشت به جراید تهران، به مقابله برخاستند. در مقاله‌ای که یکی از اعضای انجمن اسلامی در ماه‌های نخستین سال ۱۳۲۵ فرستاد، با انتقاد از مشروطه‌خواهان و اعضای انجمن ولایتی، خواسته‌ها و مقاصد بزرگانی چون میرزا ابوالمکارم، سید محمد مجتهد، نایب‌الصدر و امین‌التجار زنجانی، بدون خیرخواهی و بر ضد منافع مردم زنجان توصیف شد (روزنامه حبل‌المتین تهران، ۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۵: ۳-۴). این یادداشت از اندک نامه‌های ارسالی طرفداران ملاقربانعلی به جراید بود. در ماه‌های بعد حاکم زنجان، سعدالسلطنه، به دستور ملاقربانعلی کشته شد و شهر بیش از گذشته در بحران فرو رفت (قاجاردولو، ۱۳۶۷: ۱/ ۲۷۳). ابهام‌های فراوانی درباره ابعاد این ماجرا به وجود آمد. یکی از نویسندگان با ارسال یادداشتی با نام «نهی از معروف و امر به منکر»، ماجرای قتل سعدالسلطنه و دخالت بزرگانی چون ملاقربانعلی و مظفرالدوله را در این موضوع شرح کرد (روزنامه حبل‌المتین تهران، ۷ رجب ۱۳۲۵ق: ۳-۴). در ماه بعد با افزایش ناامنی‌های زنجان و رقابت‌های سیاسی، مقاله‌ای با عنوان «زنده بی‌جان، یعنی اهالی زنجان»، از وضعیت زنجان و اختلاف نظر گروه‌های سیاسی انتقاد کرد. در بخش‌هایی از این مقاله می‌خوانیم: «...قلم قدرت سرنوشت کسی را بد نمی‌نویسد. خالق عالم اولاد آدم را مختار نموده. خداوند انسان را اشرف مخلوقات خلق فرموده. بنی نوع بشر قابل هرگونه ترقی است.

مراتب ترقی انسان لایتنهای است. آدمیان زنجان از هیچ‌یک از اعضای بشریت بی‌بهره نیستند و از قوای انسانیت بی‌نصیب نمی‌باشند. شاید جن انسی خواب آن بیچارگان را گرفته، یا بختک بدبختی بر روی آنان نشسته، یا آدم صورتان دیوسیرت در زندان ذلالت محبوسشان کرده، یا طرازان تردست داروی بیهوشی به دماغشان رسانیده، والا این همان زنجان است که همیشه مردمان دانا از آن بیرون آمده. این همان زنجان است که مردمانش در هر قرن داد مردانگی داده. حال چه شده در چنین موقع که به کالبد تمام ایرانیان روح حیات دمیده، وحشیان با دیدنشان از خواب غفلت بیدار گردیده، آنها در بستر بیهوشی به مانند ملت میته محسوب بشوند و ننگ ایرانیان گردند...» (روزنامه صبح صادق، ۱۹ شعبان ۱۳۲۵ق: ۳-۴). به نظر می‌رسد این طعنه نویسنده به بزرگانی چون مشیرالممالک می‌رسید که در این برهه با توجه به ملاحظات طبقاتی و اتخاذ میانه‌روی، خاموش و بی‌طرف مانده بود (حاجی‌وزیر، ۱۳۸۹: ۱۹۳-۱۹۶). چند روز بعد با شدت گرفتن منازعه‌های ملکی خوانین زنجان، یادداشتی با عنوان «داد از ظالم» منتشر شد. این نوشته با بیم از خوانینی چون جهان‌شاه‌خان امیرافشار، بدون ذکر نام، غارت ۲۵ روستای منطقه طارم را توصیف کرد (روزنامه صبح صادق، ۲۹ رمضان ۱۳۲۵ق: ۳). زنجانی دیگر نیز با شرح دخالت مظفرالدوله در ماجرای قتل سعدالسلطنه، به حمایت‌های امیرافشار از او و پیشکشی ۶۵۰ تومان پول به هریک از علمای تهران درباره این موضوع اشاره کرد (روزنامه حبل‌المتین تهران، ۱۹ شوال ۱۳۲۵ق: ۳-۴). در ماه ذی‌قعدة ۱۳۲۵، انتقادات درباره ظلم و ستم امیرافشار بر روستاییان و تأییدیه ملاقربانعلی نسبت به خواسته‌های ملکی او بیشتر شد. در یک یادداشت با طعنه و تمسخر نسبت به انزوا و پوشیده‌بودن

پیشبرد اهداف و خواسته‌هایشان از آن استفاده می‌کردند. در کوران حوادث مشروطه زنجان که حمایت روزنامه‌های تهران از جناح مشروطه‌خواهی در مناطق مختلف کشور بیشتر شد و مشروطه‌خواهان زنجانی در استفاده از این موقعیت می‌کوشیدند، به دستور حامیان ملاقربانعلی، خواندن روزنامه حرام و فروختن آن در شهر ممنوع شد (روزنامه حبل‌المتین تهران، ۴ ذی‌قعدة ۱۳۲۵ق: ۳-۴).

با فتح تهران و برقراری مشروطه، موضوع غلبه بر مخالفان ولایات در رأس برنامه‌های دولت و مجلس دوم قرار گرفت. در این برهه روزنامه حبل‌المتین تهران با چاپ مقاله «اذفسد العالم فسد العالم» توسط نورالدین خرقانی، از وضعیت دین و ناکامی‌های مشروطه انتقاد کرد. اندکی بعد به درخواست مراجع نجف، این روزنامه با توجه به محتوای ضد اسلامی آن تعطیل شد (ملک‌زاده، ۱۳۷۳: ۶ / ۱۲۸۹-۱۲۹۰). به باور برخی محققان محلی که برداشتی ناقص از قضایا دارند، توهین به ملاقربانعلی سبب تعطیلی روزنامه شده بود (شکوری، ۱۳۷۱: ۱۶۶). در تبیین و رفع ابهام از این مسئله، نخست زمان نگارش مقاله را باید مدنظر قرار داد که مقارن با تدارک قوای مشروطه برای حمله به زنجان و دفع ملاقربانعلی بود. کسروی و براون با بررسی موضوع، اهانت به دین اسلام را علت تعطیلی این روزنامه دانستند (کسروی، ۱۳۸۶: ۷۱؛ براون، ۱۳۹۷: ۲۸۷). در ادامه علاوه بر نامه طلاب مدرسه صدر به وزارت معارف درباره بررسی این هتک حرمت به ساحت دین (بیات و کوهستانی‌نژاد، ۱۳۷۲: ۱ / ۴۳۶-۴۳۷)، شرح مفصل محاکمه کاشانی، مدیرمسئول این جریده، توسط روزنامه حکمت بر نادرستی این ادعا صحه گذاشتند (روزنامه حکمت، اشوال ۱۳۲۷ق: ۸-۱۱).

در سال‌های پس از مشروطه، موانع و چالش‌های

پیش روی روزنامه در زنجان ادامه یافت. اخبار گرانی کالاها و ناکارآمدی حاکم که توسط مردم مخایره شده بود، واکنش علمای طرفدار حکومت را با ارسال نامه‌ای به وزارت معارف برای ممانعت از درج این‌گونه مطالب در پی داشت (بیات و کوهستانی‌نژاد، ۱۳۷۲: ۱ / ۳۱۹-۳۲۰). این علمای طراز اول پس از مشروطه با خاستگاه شهری و به‌عنوان گروه‌های مخالف ملاقربانعلی که با تبعید او به عتبات و ریاست دینی بر شهر، نسل جدید علمای متنفذ را تشکیل می‌دادند، موانعی در مقابل اهداف روزنامه‌نگاری ایجاد کردند که بیان درست واقعیات جامعه بود. در ادامه شکایت‌های مردم در «مجله ادبی» از سید محمد موسوی، یکی از این عالمان دین - که در این برهه اگرچه با جهان متمدن و مظاهر جدید همچنان پیوستگی داشت، اما با ملاحظه ریاست دینی بر شهر، در کنار مخالفان روزنامه‌نگاری قرار گرفته بود - به شکایت او از مجله انجامید و وزارت معارف دستور رسیدگی را صادر کرد (اسناد خاندان موسوی، ۱۳۹۹: همان: ۱۸۹-۱۹۰). چالش‌ها در زنجان پس از مشروطه به انتشار اولین روزنامه نیز رسید و میرزا عبدالمطلب زنجانی با وجود دریافت مجوز انتشار روزنامه «اقبال ایران»، نتوانست آن را منتشر کند (همان: ۲ / ۹۱-۹۲) و نخستین روزنامه زنجان در دوره رضاشاه با نام «پروین خمه» به طبع رسید (روزنامه پروین خمه، ۱۳۰۹: ۱).

سیاست‌های دولت قاجار، مسائل اقتصادی، راه‌های نامناسب و مشکلات ایجادشده از سوی برخی علما، موانع جدی در مقابل روزنامه‌ها و بیان آزاد افکار و آرا ایجاد کرد. روزنامه‌ها اگرچه توانستند طیفی از عناصر متنفذ و گروه‌های اجتماعی را به خود جلب کنند، اما به دلیل استفاده نادرست برای پیشبرد اهداف و خواسته‌های سیاسی به نتیجه مطلوبی

نرسیدند. باید افزود این پدیده جدید تمدنی، پلی میان جهان آزاد و اختناق داخل ایجاد کرد که با به چالش کشیدن باورهای گذشته، به رشد آگاهی و بیداری گروه‌های مختلف در حوادث مشروطه با بیان مسائل اجتماعی-سیاسی زنجان کمک کرد.

نتیجه‌گیری

علما که مهم‌ترین گروه در جامعه زنجان عصر قاجار بودند، با ظهور برخی عناصر برجسته مانعی جدی در برابر ورود مظاهر عصر جدید شدند. در دوره مظفری با توجه به آزادی نسبی فضای جامعه و تعامل حکمرانانی چون وزیر همایون با علاقه‌مندان فرهنگ، شرایط برای اجرای اندیشه‌های جدید فراهم شد. وزیر همایون برای تحقق این اندیشه، با بهره‌گیری از رقابت‌های علمای متنفذ و نزدیکی به یک جناح رقیب (میرزا ابوالمکارم موسوی)، گام مهمی در ایجاد پایگاه قدرتمند برای اجرای سیاست‌هایش برداشت. همکاری مستمر گروه‌های مختلف و فعالان حوزه فرهنگ با جراید عصر، تلاش برای احیای نظام آموزشی جدید و یادگیری دانش‌آموزان که اندکی بعد به موفقیت در آزمون‌های تحصیلی و استفاده از روزنامه به‌عنوان ابزار قدرتمند اطلاع‌رسانی برای تبیین رویدادهای مشروطه زنجان به مراکز قدرت انجامید، نشان از علاقه و آگاهی زنجان‌ها در بهره‌گیری مظاهر و مؤسسات تمدنی جدید بود. این نتایج کوتاه‌مدت، زمانی به ثبات کامل و دیرینگی می‌رسید که عناصر متنفذ و گروه‌های سیاسی در جامعه زنجان، چنددستگی، بی‌شش‌ها و فعالیت‌های متعارض در بستر مشروطیت را کنار می‌گذاشتند؛ اما در سرآغاز این تلاش‌ها با ایجاد حساسیت از سوی وزیر همایون در مخالفت با

ملاقربانعلی که بر تنش‌های گذشته علما بیشتر دامن زد، موجب مقاومت و ایستادگی گروه‌های مخالف و رقیب در مقابل اقداماتی چون مدرسه‌سازی شد و با عوامل مهمی چون وضعیت نامطلوب اقتصادی زنجان در سال‌های مشروطه، دخالت عوامل داخلی (حکمرانانی چون سردارمسعود از جبهه استبداد) و خارجی (حضور نیروهای روسیه در منطقه)، غیبت بزرگان حامی فرهنگ که به خارج از زنجان عزیمت کردند (وزیر همایون، مشیرالممالک، شیخ‌ابراهیم زنجان‌ی) و بومی نبودن معلمان مدارس و فعالان حوزه روزنامه (مترجم همایون، کمال افندی، احمد بروجردی، وثیق‌السلطان) که پایگاه اجتماعی محکمی در میان گروه‌های مختلف نداشتند، به بنیان‌ها و مظاهر تجدد در زنجان حمله شد و آن را تعطیل کرد. اگرچه خواست کوشندگان و نیروهای فرمانطقه‌ای بر مدار تحولات بنیادین در زنجان با تأسیس مدارس و روزنامه بود، اما ملاحظات گروهی و سیاسی بر نتایج این تلاش‌ها خدشه وارد کرد؛ به‌گونه‌ای که سیدمحمد موسوی، روحانی طرفدار مشروطه، پس از رسیدن به ریاست دینی شهر، با بی‌اعتنایی به خواسته‌های طبقه فرودست و شکایت از جراید، در مقابل روزنامه‌ها قرار گرفت و مشیرالممالک در سال‌های مشروطه موضع بی‌طرفی را در قبال حوادث زنجان برگزید. باید افزود میرزا محمود، از دانش‌آموزان ممتاز مدارس زنجان نیز با وجود فراگیری علوم غیردینی، با کسوت روحانیت به‌عنوان مرجع تقلید در دوره پهلوی، به علوم دینی پرداخت. بنابراین تلاش‌های متولیان مؤسسات تمدنی اگرچه در نتایج نخستین با موفقیت همراه شد، اما نتایج بلندمدت نشان از شکست این اصلاحات در زنجان داشت.

۳۷. همایون فرخ، رکن‌الدین (۱۳۲۳)، خوئین خونین، تهران: نشر داد-امیریه.
- مصاحبه**
۳۸. مصاحبه با محسن میرزایی (۱۳۹۸)، زنجان: دفتر انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان.
- نشریه**
۳۹. بی‌نام (۱۳۸۸ق)، «اخبار ولایات»، روزنامه ایران، سال ۱، نمره ۳۹، جمعه ۲۹ جمادی‌الآخر، ص ۴.
۴۰. ----- (۱۳۲۷)، «تلگرافات داخله»، روزنامه ایران نو، سال ۱، شماره ۸۲، دوشنبه ۲۲ ذی‌قعدة، ص ۲.
۴۱. ----- (۱۳۰۹)، روزنامه پروین خمسه، سال ۱، شماره ۱، دوشنبه ۱۷ اسفند، ص ۱.
۴۲. «زنجان عصر قاجار؛ پژوهشی در اسناد میرزا ابوالمکارم موسوی زنجانی» (۱۳۸۹)، به کوشش محمدرضا بهزادی، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، شماره ۵۴-۵۳، صص ۳۵۶-۲۷۷.
۴۳. مترجم همایون، علی محمد (۱۳۳۵)، «خاطرات یک معلم»، مجله خواندنی‌ها، س ۱۶، ش ۱۳۷، صص ۳۰-۳۲ و س ۱۷، ش ۲، صص ۳۴-۳۵.
۴۴. ----- (۱۳۴۶)، «فت‌سواي آخوند ملاقربانعلی درباره نخستین گرامافون و مدرسه جدید»، مجله خواندنی‌ها، سال ۲۸، شماره ۳۶، صص ۲۱-۲۲.
۲۷. زنجانی، ابراهیم (۱۳۱۸)، تریاق‌السموم، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲۸. ----- (۱۳۹۳)، ----- اطرات شیخ/ابراهیم زنجانی، به کوشش غلامحسین میرزاصالح، تهران: امیرکبیر.
۲۹. سالور، قهرمان میرزا (۱۳۷۴)، روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، ج ۲ و ۵، تهران: اساطیر.
۳۰. شکوری، ابوالفضل (۱۳۷۱)، خط سوم در انقلاب مشروطیت، زنجان: اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۱. ظهیرالدوله، علی (۱۳۷۱)، سفرنامه ظهیرالدوله، به کوشش محمد اسماعیل رضوانی، تهران: مستوفی.
۳۲. قاجاردولو، علی (۱۳۶۷)، خاطرات و اسناد ظهیرالدوله، به کوشش ایرج افشار، ج ۱، تهران: زرین.
۳۳. کسروی، احمد (۱۳۸۶)، تاریخ هیجده‌ساله آذربایجان، تهران: فرنو.
۳۴. ملک‌المورخین، عبدالحسین (۱۳۸۶)، مرآت‌الوقایع مظفری، به کوشش عبدالحسین نوایی، ج ۱ و ۲، تهران: میراث مکتوب.
۳۵. ملک‌زاده، مهدی (۱۳۷۳)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۶ و ۷، تهران: علمی.
۳۶. موسوی، ابراهیم (۱۳۵۲)، تاریخ علما و دانشمندان زنجان، تهران: مصطفوی.

پیوست تصاویر و اسناد

برخی از همکاران زنجانی وزیر همایون، از راست: شیخ ابراهیم زنجانی، سید محمد موسوی، وزیر همایون، جواد طارمی و رشیدالدوله (اسناد خاندان موسوی، ۱۳۹۹).

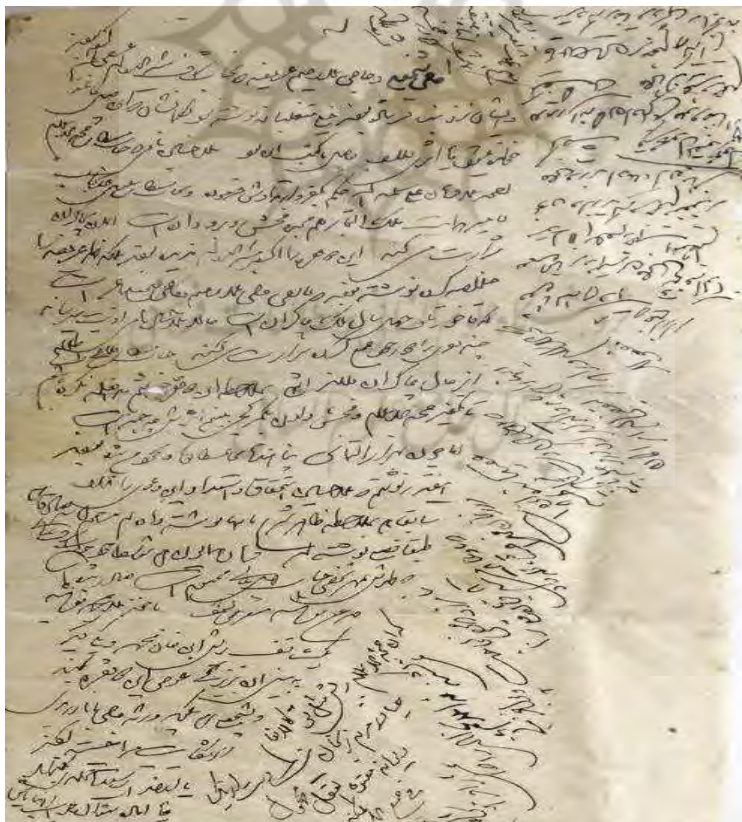

اعضای مدرسه کمالیه

- توضیحات تصویر: ۱. پسر دوم میرزا سلیمان خان؛ ۲. پسر بزرگ میرزا سلیمان خان؛ ۳. داودخان وثیق؛ ۴. یوسف اعتماد؛ ۵. ابوالحسن وثیق؛ ۶. اعتمادالممالک امینی؛ ۷. علی محمد وثیق؛ ۸. عیسی وثیق؛ ۹. دکتر کمال‌الدین افندی؛ ۱۰. میرزا محمود، امام‌جمعه زنجان دوره پهلوی؛ ۱۱. نعمت‌الله امجدلشکر؛ ۱۲. محمد وزیری؛ ۱۳. مقتدی مبشری؛ ۱۴. انتظام‌الملک؛ ۱۵. عبدالسلام معلم عربی؛ ۱۶. میرزا عبدالله (اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۳۹۹).

ملاقربانعلی مهم‌ترین روحانی زنجان که زاهد و گوشه‌نشین در میان علما بود (اسناد خاندان حسینی، ۱۳۹۹)

نارضایتی میرزا ابوطالب موسوی از وضعیت اجتماعی زنجان که پیشتر با این دلیل در تهران اقامت گزید (اسناد خاندان

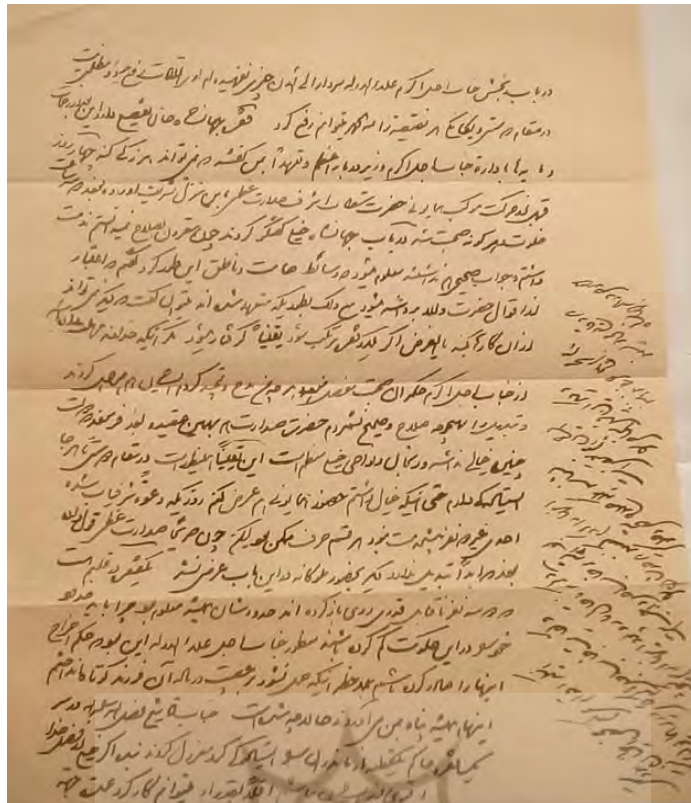
ساختن اسباب و خود محکمت عمل آید و باید هر چه در تربیت و تشویق اهل مدارس نمایند
و از ایشان فکرها بیاورند و در حالت تربیت یافته برایشان آموختن و تحریک کنند و از آن جهت
میزر کمال در هر مه رسیده تر کنند تا هر چه از نفس و شریعت اسلام داخل تعلیمات نشود و کمال
مواظبت در تحصیل از غفلت و خسران کم کند و از هر یک جوید و سعی در غفلت و خسران
دیدند با تخمین و افزاین و انعام و اکرام هم اورا هم دیگران را تشویق کنند و از تعلیمات فواید
و بخشش هرگز در حفظ نماید و هر روز در راه استقامت عمل آورند و همیشه منظر ایشان
ثمرات حفظ دین و ملت و حرارت وطن و محکمت و تقویت ملک و سلطنت را بزرگ نماید
و نشاط و غیرت خاطر نشان ایشان نماید و دم نبندد و بطالت فرمایند پس هر جا کمال نظر است
با استخراج و یادگارند حفظ نیست که جمیع مباحثی که معنی از خارج بیاید بهتر است نفع
در مسرت این قدر معاند در محاکم اسلام از طرد و نفوذ و برین خواهی و در حفظ و قیود
و غیرت در زمین با ندو جمع باستجیل زراعت و اصلاح احوال و دعوات آن‌جا نمایند
جای خند و شکر که عدم خلق آن مسئله و خورداکتعام بزرگ و کوچک و غنی و کلاه آینه
ماهیجات قابل زراعت جاید و غیرت نیست که با کتبت بجای عتکلیت زود باید از هر طرف
کنند هر طور است که تا که رسم قدامت و لطفال است اینقدر با بیند این سعی در احوال
آن داریم اما قند و شکر که شیرین و لطیف و موجه صیغه است مع متوجه بنسیم چو استقامت
و مباحث بشریه از غفلت و اشتباه و اجراء قنوت و انوار و تربیت جنبه و در بنسیم و کتبت
از قند که در از منظر قدیم بوده در این عورت حقیقی ما هم پیش نیاید ایم بلکه به آنها از از منظر
عقد یافته ایم بواسطه معامله ترقی نکریم آن منسوجات فطریه و منسوجات محکم که از منظر
داویم کاش می دانستیم که کتفا همیست چاشنی که برکاس و غرضه تا چه ثمرات است
تربیت و تکلیفات ما سببی شد کاش می دانستیم حفظ دین و شریعت و دنیا و دنیا طلبان را

توصیه شیخ ابراهیم زنجان‌ی پیش از مشروطه در امر آموزش کودکان (زنجان‌ی، ۱۳۱۸ق: ۴۲۹)

وزارت معارف و معارف

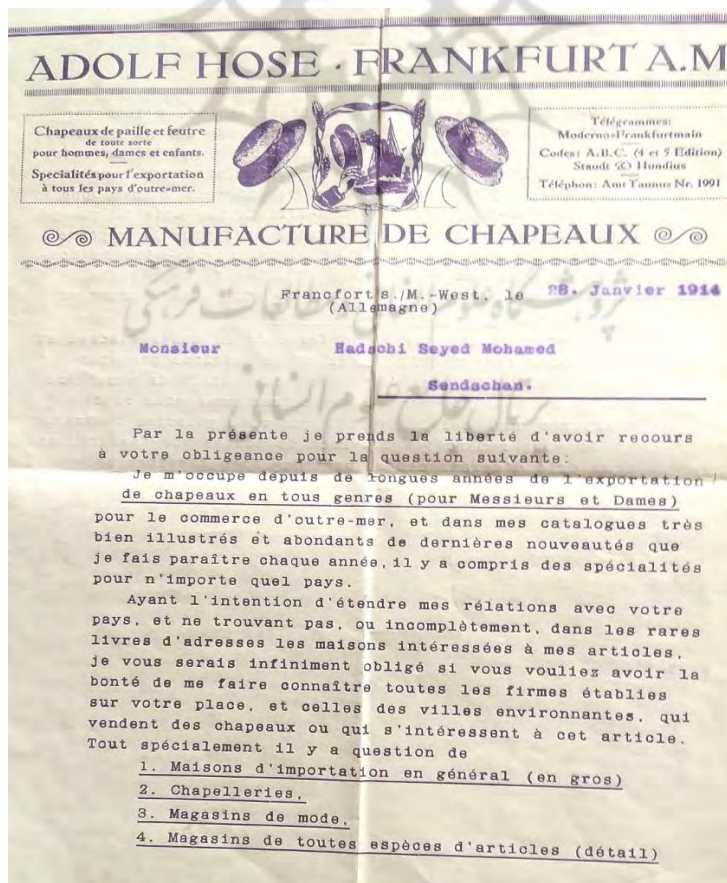
پرونده شماره ۱۳۱۸
شماره ۱
تاریخ ۱۳۱۸
چون کتبت بوقت تربیت فواید
ترجم‌هایی نمود که در این کتبت با کتبت بزرگ و کوچک و غنی و کلاه آینه
و غیرت قابل زراعت جاید و غیرت نیست که با کتبت بجای عتکلیت زود باید از هر طرف
کنند هر طور است که تا که رسم قدامت و لطفال است اینقدر با بیند این سعی در احوال
آن داریم اما قند و شکر که شیرین و لطیف و موجه صیغه است مع متوجه بنسیم چو استقامت
و مباحث بشریه از غفلت و اشتباه و اجراء قنوت و انوار و تربیت جنبه و در بنسیم و کتبت
از قند که در از منظر قدیم بوده در این عورت حقیقی ما هم پیش نیاید ایم بلکه به آنها از از منظر
عقد یافته ایم بواسطه معامله ترقی نکریم آن منسوجات فطریه و منسوجات محکم که از منظر
داویم کاش می دانستیم که کتفا همیست چاشنی که برکاس و غرضه تا چه ثمرات است
تربیت و تکلیفات ما سببی شد کاش می دانستیم حفظ دین و شریعت و دنیا و دنیا طلبان را

حکم معلمی مترجم همایون در زنجان از سوی وزارت معارف، شوال ۱۳۲۱ ه.ق (اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان،

دربار محترم ما ساجده کرم علیه السلام در اول ماه رجب سنه ۱۲۹۹ هجری قمری بمکه مکرمه
در مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد قفس بهانه ها انقضای مداران
و ایضا اداره جاسا جبر کرم در برده علم دانه ا بر نقشه در نواند بر کت که چه برسد
قبه کبریت ترکب ما بر حضرت ساجده کرم علیه السلام در مقام استودان کج در تقصیر ترا
خودت که در محبت ساجده کرم علیه السلام در مقام استودان کج در تقصیر ترا
دستم بجوار صحنه بر شسته ساجده کرم علیه السلام در مقام استودان کج در تقصیر ترا
لذا قال حضرت ولله برده مشهور مع ذلک لعلک تشریف شده اند متوال کت در کت بر نواند
لذا ان کار کت با عرض اگر کت در کت بر نواند کت در کت بر نواند کت در کت بر نواند
در جاسا جبر کرم علیه السلام در مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد
در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد قفس بهانه ها انقضای مداران
خبره خله به نود و نال در مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد
ایضا کت در مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد قفس بهانه ها
احمد خیر در مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد قفس بهانه ها
بجز در این مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد قفس بهانه ها
در در مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد قفس بهانه ها
نمود در این مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد قفس بهانه ها
اینها را صادر کرد نام کت در مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد
اینها را صادر کرد نام کت در مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد
نمود در این مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد قفس بهانه ها
اینها را صادر کرد نام کت در مقام استودان کج در تقصیر ترا منکر توام رخ کرد

نامه سید محمد موسوی درباره فشارها و تهدیدهای مخالفان مشروطه در زنجان (اسناد خاندان موسوی، ۱۳۹۹)

ADOLF HOSE · FRANKFURT A.M.

Chapeaux de paille et feutre de toute sorte pour hommes, dames et enfants. Spécialités pour l'exportation à tous les pays d'outre-mer.

Télégrammes: Moderno-Frankfurt/Main Codes: A.B.C. (4 et 5 Edition) Stadt 60 Hundius Téléphone: Amt Tammus Nr. 1991

MANUFACTURE DE CHAPEAUX

Frankfurt a./M.-West, le 28. Janvier 1914 (Allemagne)

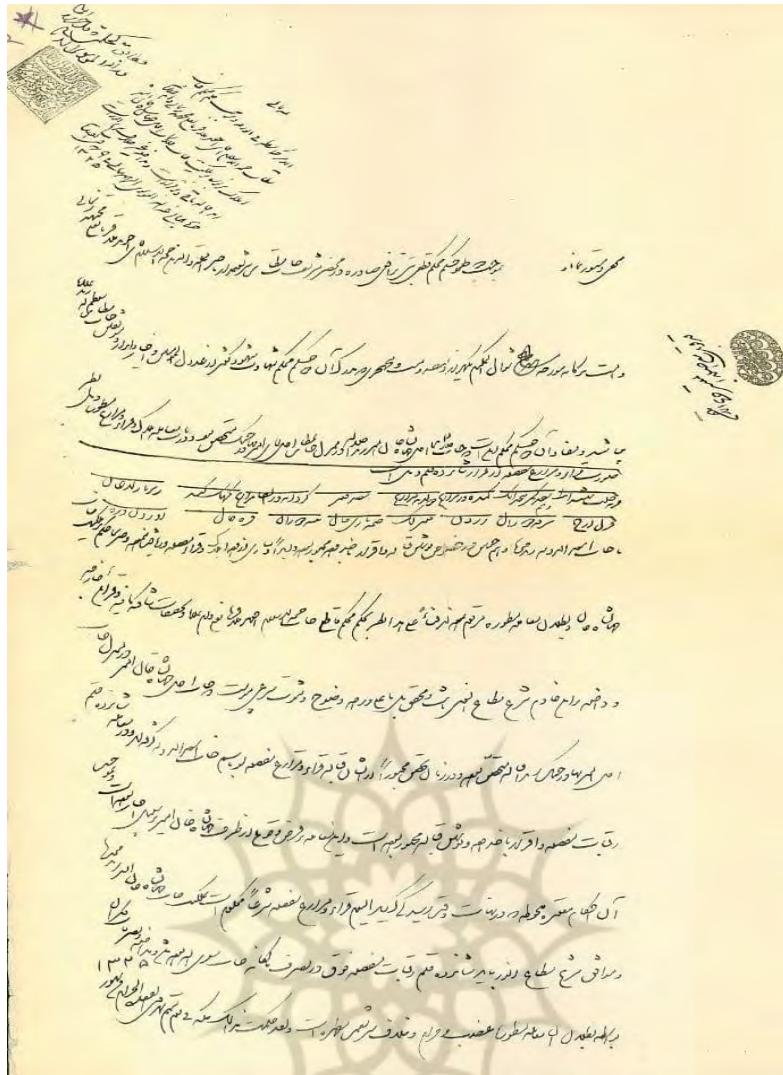
Monsieur Hadachi Seyed Mohamed Sedschan.

Par la présente je prends la liberté d'avoir recours à votre obligeance pour la question suivante: Je m'occupe depuis de longues années de l'exportation de chapeaux en tous genres (pour Messieurs et Dames) pour le commerce d'outre-mer, et dans mes catalogues très bien illustrés et abondants de dernières nouveautés que je fais paraître chaque année, il y a compris des spécialités pour n'importe quel pays.

Avant l'intention d'étendre mes relations avec votre pays, et ne trouvant pas, ou incomplètement, dans les rares livres d'adresses les maisons intéressées à mes articles, je vous serais infiniment obligé si vous vouliez avoir la bonté de me faire connaître toutes les firmes établies sur votre place, et celles des villes environnantes, qui vendent des chapeaux ou qui s'intéressent à cet article. Tout spécialement il y a question de

1. Maisons d'importation en général (en gros)
2. Chapelleries,
3. Magasins de mode,
4. Magasins de toutes espèces d'articles (détail)

نامه سید محمد موسوی به آلمان درباره واردات و صادرات پوشاک (اسناد خاندان موسوی، ۱۳۹۹)

تأیید ادعاهای ملکی امیرافشار توسط ملاقربانعلی که بخشی از شکایت‌های مردم زنجان در روزنامه‌های عصر مشروطه

دربارهٔ این مسئله بود (سازمان اسناد ملی ایران، شماره‌سند ۲۹۸/۰۰۲۱۵۳)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی